

Linneuniversitetet

Institutionen för kulturvetenskaper

”Thy sanningen bliwfer ändå
näst Gudz hielp alltid och
allena bestående.”

*Naturrättsliga influenser i några karolinska
krigarens källor kring 1700*

Författare: Magnus von Porat

Examinator: Ulla Rosén
Handledare: Fabian Persson
Termin: HT-VT13
Ämne: Historia
Nivå: Avancerad
Kurskod: 4HI40E

Innehållsförteckning

1. Inledning.....	4
2. Tidigare forskning om militär rättsskipning kring 1700.....	6
3. Naturrätten.....	8
3.1 <i>Grotius och Pufendorf.....</i>	<i>9</i>
3.2 <i>Naturrätten i Sverige.....</i>	<i>11</i>
4. Frågeställning.....	14
5. Aktörerna och deras källor.....	19
6. Syfte.....	21
7. Teori och metod.....	20
8. Studien.....	24
8.1 <i>Om avtalsslutande parterers plikter generellt.....</i>	<i>24</i>
8.2 <i>Om herrar och slavars plikter.....</i>	<i>27</i>
8.3 <i>Om människans handlande.....</i>	<i>35</i>
8.4 <i>Om människans naturgivna tillstånd.....</i>	<i>40</i>
8.5 <i>Om rätten över liv och död.....</i>	<i>42</i>
8.6 <i>Om anseende.....</i>	<i>46</i>
8.7 <i>Om äkta makars plikter.....</i>	<i>50</i>
8.8 <i>Om medborgares plikter.....</i>	<i>51</i>
9. Avslutande diskussion.....	52
10. Sammanfattning.....	54
<i>Bilaga</i>	
Ordlista	

Abstract

”The truth shall besides Gods will always prevail”

The influence of natural law amongst some Swedish officers around 1700

This study aims to describe the influence of natural law on the common concept of justice amongst Swedish officers around 1700. Through this study I intend to establish that there were discrepancies and expressions of other norms in 17th and 18th century military culture. Both from natural law but also from Christian belief. A secondary aim is to establish how such variances were manifested and how they can be explained.

A few theoretical starting-points have been used as a guide in developing the purpose and relevant questions for this study. I intend to describe the key features of the concept of natural law as thoroughly as needed, through relevant legal literature. The next step will be to map these outlines against texts from the time, through a qualitative close reading.

This study has investigated, at least, seven diaries from the time. Through triangulation, cross analysis and comparative interpretation, the results have been evaluated with the purpose of crystallizing a common synthesis. The result of these findings varies, but in my opinion natural law had an impact on certain subjects in the Swedish Empire around 1700. This notion opens the way for interesting perspectives when trying to understand this period.

1. Inledning

Rättsordningen i det civila samhället påverkas av ett flertal rättspolitiska och rättsideologiska faktorer som den har att förhålla sig till. Men med den militära rätten förhåller det sig annorlunda. Den är mer homogen då dess mest primära funktion är att konstruera största möjliga militära effektivitet. En order har alltid varit en order som måste åtlydas, annars riskerar hela den militära hierarkin att lösas upp.

Men Birger Wedberg har i *Karl XII på justitietronen* hittat två rättsfall där just plikten att lyda order har kommit att bli föremål för diskussion. I ett fall hade ett par ryttare på order - i och för sig från en civil befälningssman - skjutit ned ett antal bönder utan att situationen egentligen krävde detta. Det verkar alltså ha varit fråga om en ren avrättning av civilister, och ryttarna hade därför blivit åtalade. Karl XII vill fria under hänvisning till att "en knekt får intet resonera om sin officers befällning utan måste följa order". Men Gabriel Falkenberg, rådsledamot och president i Åbo hovrätt, för in ett moraliskt resonemang angående denna skyldighet "om han befäller dem att göra någon ogärning så äro de intet skyldiga att lyda; de hade redan bönderna i deras händer och behövde således intet dem ihjälskjuta." I ett senare, liknande mål vidhåller Falkenberg denna uppfattning fast ordern vid detta tillfälle hade kommit från en löjtnant. Karl XII är obeveklig även denna gång "de måste lyda sina officerare, det kostar eljest nackebenet."¹ Man kan se Falkenbergs resonemang som influerat av naturrätten och dess uppfattning om vissa tidlöst givna rättsprinciper. En av de bästa beskrivningarna av naturrätt är just som ett instrument för vägledning i problematiska situationer där lag och moral inte interagerar.² Samuel Pufendorf anser att huvudprincipen är att man ska rätta sig efter en lagtolkning som överensstämmer med skälen till lagen men förkasta den tolkning som är oförenlig med den. Det som är tilltalande ska ges en vidare tolkning medan det motbjudande ges en mer snävare sådan.³ Vid en konflikt mellan lagstiftarens vilja och en konkret rättssituation förespråkar Pufendorf en billighetsprincip; det som är bristfälligt i lagen korrigeras p.g.a. dess universella karaktär. I ett enskilt fall kan man undanta de fall, som lagstiftaren själv skulle ha undantagit, om han hade blivit frågad till råds.

---

¹ Birger Wedberg, *Karl XII på justitietronen*, Stockholm, 1944, s. 130.

² Raymond Wacks, *Understanding Jurisprudence. An introduction to Legal Theory*, Oxford, 2009, s. 13.

³ Samuel Pufendorf, *Om de mänskliga och medborgerliga enligt naturrätten i två böcker*, Lund, 2001, [I.17. 8.] och [I.17.9.].

Detta gäller dock enbart om tillräckligt tydliga tecken gör det nödvändigt och det tydligaste tecknet är att naturrätten kränks om lagen tolkas efter dess bokstav.⁴

Magnus Perlestam understryker hur intressant Falkenbergs resonemang är och hur modernt det klingar. Det är egentligen först in på 1900-talet som liknande diskussioner om individers ansvar för sina egna handlingar börjar framföras även i en militär kontext.⁵ Just det oväntade i denna rättsteoretiska prövning, är skälet till att jag enbart valt militära källor som studieobjekt.

I rättsteoretiska diskussioner framförs ofta uppfattningen att rättsystem och moralregler är två skilda system, vilket kan leda till olika bedömning i samma fall. Juristen Jan Hellner har beskrivit skillnaden dem emellan som att ”Rättsregler är regler som ingår i ett till staterna anknutet system.” Rättsystemet och moralsystemet framställer han som två skilda klassificeringar, som ibland sammanfaller och ibland skiljer sig åt. Rättsregler är ibland grundade på moral och han utesluter inte att man ibland ska ta hänsyn till moral vid praktisk tillämpning av rättsregler.⁶ Kjell Åke Modéer menar på samma sätt att man kan skilja mellan rättslig doktrin och rättslig kultur. Den senare innefattar olika strukturer, idéer och värderingar inom en viss kultur. Rättskulturen har en intern nivå, som står för juristernas synsätt, och en extern nivå som beskriver hur övriga deltagare uppfattar och brukar rätten.⁷ Man kan utgå ifrån att den rättsliga diskursen under karolinsk tid innehöll element av andra samhällliga normer och värden utöver juridik. Det finns skäl att uppfatta den karolinska epokens rättskultur som mångbottnad och mångfasetterad.

Ett intressant objekt för en studie i rättslig kultur är Karl XII:s generalers efterlämnade källor. I ett sammanhang där de bokstavligt talat hade ansvaret över andra människor liv och död borde de argumenterande och reflekterande delar som går att utläsa vara mycket noga igenomtänkta. De faktiska händelseförloppen är i denna studie sekundärt, *hur* de väljer att framställa dem primärt. Det intressanta i den här studien är hur de formulerar motiven för sina handlande och inte hur det nu nödvändigtvis var. Min hypotes är att det finns en tydlig tanke

---

⁴ Pufendorf, [I.17.12].

⁵ Magnus Perlestam, *Lydnad i karolinernas tid*, Lund, 2008, s. 62f. Naturrätten har åberopats i straffrättsliga sammanhang även under 1900-talet. Vid Nürnbergrättegångarna dömdes t.ex. efter regler som inte hade lagstöd i de rättsystem gärningsmännen var underkastade vid gärningarna. Vid rättegångarna ansågs att vissa, för mänskligheten grundläggande och allmänna satsar, alltid måste iaktas. Upplevelsen av en perverterad rättsordning medförde att ett straffansvar, oberoende av nationella rätts- och lydnadsplikter, infördes.

⁶ Jan Hellner, *Rättsteori. En introduktion*, Stockholm, 1988, s. 13f och 16.

⁷ Kjell Åke Modéer, Vad är rättskultur? Om vår tids historiska skolstrid vid juridiska fakulteten, i Lars M Andersson, Anna Jansdotter, Bodil E.B. Persson, Charlotte Tornbjær (red.), *Rätten. En festskrift till Bengt Ankarloo*, Lund, 2000.

bakom det *sätt* på vilket de beskriver skeenden i allmänhet och sina egna agerande i synnerhet. Och här kan olika naturrättsliga principer ha spelat en roll och det kan finnas underförstådda hänvisningar till sådana. Både Hugo Grotius och Pufendorfs skrifter har beskrivits som de bästa manualer i etik och politik som fanns att tillgå vid tiden. De var redan då etiska standardverk.⁸

Min hypotes är att naturrätten har spelat en roll för undersökningsobjekten och att dessa influenser går att bekräfta genom deras efterlämnade källmaterial. I min studie blir naturrätten en ideologi och min hypotes är att den går att utläsa ur tre samtida aktörers skrifter. Som ideologi förstås att den var en del i en uppsättning idéer som var knutna till en viss social grupp, i mitt fall högre officerare. Jag ämnar argumentera för att deras sätt att resonera kring sina handlingar styrdes av en underliggande diskurs, vilken inneslöt tidens normer, värderingar och idéer.

2. Tidigare forskning om militär rättsskipning kring 1700

Christopher Collstedt har granskat militärt rättegångsmaterial från 1600-talet och han finner det slående hur opersonligt och formellt rättsskipningen förhåller sig till det legitima i våldsutövningen. Hans egna förklaringar är att domstolen helt enkelt kunde vara för vana vid denna typ av brott för att reagera, men också att deras världsbild präglades av övergången till ett statligt, mer anonymt rättssystem; en byråkrati av rättslärda i uniform.⁹ Enligt Collstedt så analyserade tidens jurister rättsfall dels utifrån vad som ägt rum men också i relation till en gudomlig ordning, uppbyggd efter exakta fulländade geometriska mått och nedärvd i människans själ och väsen. Denna ordning var sanningen och genom noggranna analyser av människor kunde hennes handlingar och intentioner avtäckas.¹⁰

Erik Anners har i sin avhandling *Den karolinska militärstraffrätten och Peter den stores krigsartiklar* komparativt jämfört Karl XI:s krigsartiklar med hur de ryska kom att gestalta sig. Han utvidgar en laghistorisk studie över den karolinska militärstraffrätten och dess inflytande över den ryska motsvarigheten, till en analys av Tsar Peters syften och motiv till att

---

⁸ Thomas Mautner, *Pufendorf and 18th Century Scottish Philosophy*, Rättshistoriska Studier Band 12, Lund, 1982, s. 120.

⁹ Christopher Collstedt, Generalauditör Croneborg och våldets historia. Den militärrättsliga bedömningen av våld under 1600-talet, i *Sammanflätat. Civilt och militärt i det tidigmoderna Sverige*, Maria Sjöberg (red.), Uppsala, 2009, s. 41.

¹⁰ Collstedt (2009), s. 44.

göra vissa ändringar och kompletteringar till den svenska förebilden. Han skiljer härvidlag mellan de *motiv* som gett upphov till en viss regel och de *faktorer* som gett upphov till dessa motiv. Härigenom kan han nå fram till slutsatser om hur Peter den store bedömde den ryska arméns disciplin och moraliska förhållanden.¹¹

Magnus Perlestam har forskat kring det formella och informella rättssystem, som var rådande i den karolinska armén. Det är uppenbart att man i den karolinska rättskipningen gjorde en åtskillnad mellan högre och lägre befäls rätt att bli åtlydda. Endast befäl av högre grader hade en sådan, otvetydig rätt. Lägre befäl hade endast befälsrätt över soldater under deras eget kommando. Där fanns heller ingen plikt att lyda order som avsåg privata angelägenheter. Enligt krigsartiklarna för armén skulle en underordnad helt enkelt inte lyda överordnad i befallningar utanför tjänsteutövningen. Befälens auktoritet skulle grundas på deras ämbete och på att deras order var i enighet med kungens intention. Det fanns faktiskt möjligheter för underordnade att inleda rättsliga åtgärder mot befäl, som missbrukade sin ställning.¹²

I krigsartiklarna fanns ett uttalat krav att befäl skulle bemötas med respekt, men det intressanta är att detta förhållande även gällde omvänt. Det fanns ett utrymme att vägra en order, om den inte överensstämde med ett slags kollektiv uppfattningen om vad som ansågs rätt. Med kollektivet avses här då armén och de särskilda betingelser som den militära miljön skapade. Mot lydning förväntade soldaterna sig vissa gentjänster, såsom ekonomisk kompensation och just att bli behandlade med vederbörlig respekt. Sistnämnda gällde även i själva ordersituationen. Varken verbalt, eller genom kroppsspråk, fick en order framföras på ett respektlöst sätt. Inte heller fick upptuktelse ske på ett urskillningslöst sätt. Det var vanligt att soldaternas pliktuppfattning hämtade inspiration från lokalsamhällets föreställningsvärld, i begrepp som heder, tradition och plikt. Att gå vakt var t.ex. ett hedersuppdrag där soldaten var ansvarig för sina kamraters säkerhet. Någon kadaverdisciplin verkar alltså varken ha existerat eller eftersträvat. Perlestams empiriska undersökning av rättegångsmaterial från tiden visar snarare att relationen mellan befäl och soldater utmärktes av ömsesidig respekt och att officerarna insåg att detta var en förutsättning för en effektiv befälsföring.¹³

---

¹¹ Erik Anners, *Den karolinska militärstraffrätten och Peter den stores krigsartiklar*, Uppsala, 1961, s. 7.

¹² Perlestam, (2008), s. 54ff och 103.

¹³ Perlestam (2008), s. 153ff.

Annan forskning om den karolinska straffrättens praktik har bedrivits av Niclas Bjälkenborn som har studerat rättegångsmaterialet från garnisonsregementet i Narva. De vanligaste brotten var olika former av stölder som bestraffades med brutala kroppsstraff.¹⁴

AnnaSara Hammar forskar om de specifika betingelser som var rådande i flottans värld. I en undersökning av kungliga kommissionens utredning av händelserna vid de katastrofala sjöstriderna 1676, konstaterar hon hur viktiga begrepp som ära, mod och heder var för de inblandade. Dels i deras roller som officerare men också som adelsmän.¹⁵

Det pågår alltså mycket spännande forskning om tidens militärstraffrättsliga praktik. Men rättsteoretiskt menar jag att det kan finnas utrymme för djupare analyser.

3. Naturrätten

Alltifrån de äldsta kultursamhällena har annat än den skrivna lagen påverkat rättstänkandet. Under den karolinska epoken fungerade naturrätten som den kanske viktigaste inspirationskällan. Under slutet av renässansen hade den lärda romerska rätten, *Ius Civile*, som dominerat under medeltiden förlorat mycket av sin betydelse beroende på förenklingar av den nedärvda rättsordningen och tillämpning av lekmannaprinciper. I tomrummet uppstod ett behov dels av internationella konventioner, dels av att säkerställa individens rättsäkerhet gentemot furstens godtycke samt ett behov av en nyare, mer modern och rationalistisk kunskapsstruktur. Här kom den stoiska naturrättsläran åter att spela en roll. Tanken på en rättsordning som byggde på människans egenart och natur går nämligen ända tillbaka till antiken. Cicero uttryckte tankar om ”den högsta lagen, som har existerat i alla tider och är skapad, innan det fanns någon skriven lag, eller innan det överhuvudtaget fanns någon ordnad stat.” Augustinus skriver om den eviga gudomliga lagen (*lex aeterna*), som skapat och ordnat världen och gentemot vilken den positiva mänskliga rätten (*lex humana*) måste vika. Enligt Thomas ab Aquino var Gud rättens ursprung och den uppenbarades för människa i bl.a.

---

¹⁴ Niclas Bjälkeborn, *Brottsligheten vid Garnisonsregementet i Narva 1695-1697*, Karolinska Förbundets Årsbok 2005.

¹⁵ AnnaSara Hammar, *Att fäkta som en ärlig man. Utredningarna kring sjöstriderna 1676*, Karolinska Förbundets Årsbok 2012.

naturrätten (*lex naturalis*). Den mänskliga lagen kunde överhuvudtaget bara beaktas om den stod i överenskommelse med *lex aeterna*.¹⁶

Mycket enkelt kan tanken om en naturrätt sammanfattas som att det existerar en högre rätt än den, som får sitt uttryck i lagar och domar. Denna verkliga rätt består av allmänna förnuftsprinciper, vilka är eviga och oföränderliga; de gäller för alla tider och för alla folk och giltigheten är så uppenbar att den inte behöver bevisas. Man föreställde sig att människan en gång levit i ett samhällslöst naturtillstånd i avsaknad av stiftade lagar, för att sedan sluta sig samman i ett gemensamt samhällsfördrag, som gav alla individer ett slags basalt skydd för liv och egendom. Genom samhällsfördraget hade medborgarna även överlåtits sina rättigheter till en furste.¹⁷ Naturrättsläran kan ses som ett uttryck för en återuppväckt syn, att rättsregler inte bara skulle vara grundade på makt utan också på att de skulle ha legitimitet och att vissa argument, speciellt rörande moraliska frågor, skulle beaktas även vid en juridisk bedömning.¹⁸

Naturrätten kan sammanfattas med att den betonar:

- sin egen allmängiltighet och oföränderlighet,
- sin funktion som en högre rättsordning och
- att den kan förstås med förnufts hjälp

En korrekt version av den ska åtminstone innehålla dessa tre element. Lag som står i motsats till detta är inte bindande och behöver inte lydask då de saknar nödvändig moralisk auktoritet.

3.1 Grotius och Pufendorf

Som två av de främsta företrädarna för naturrättens återupplivande, och även som de kanske mest betydelsefulla europeiska rättsvetenskapsmännen överhuvudtaget, räknas två ”svenska fostersöner”: holländaren Hugo Grotius (1583-1645) och sachsaren Samuel Pufendorf (1632-1694). De får sägas ha lagt den moraliskfilosofiska grunden till den moderna folkrätten. Man ska tänka att generationer av europeiska – och senare amerikanska – jurister har haft deras verk inför ögonen, i vissa fall som skolböcker.

---

¹⁶ Ditlev Tamm, *Romersk rätt och europeisk rättsutveckling*, Stockholm, 1993, s. 298 och s. 294f.

¹⁷ Tore Strömberg, *Rättsfilosofins historia i huvuddrag*, Lund, 1989, s. 23f.

¹⁸ Ivar Strahl, *Makt och rätt. Rättsidéns gång genom historien – från Babylonien till FN*, Uppsala, 1991, s. 44-53.

Grotius är allmänt känd som ”folkrättens fader” genom sitt arbete *De Jure Belli ac Pacis*. Han uppmärksammades av Axel Oxenstierna och verkade i svensk tjänst som ambassadör i Frankrike under elva år. Grotius menar att det existerar naturliga rättsregler och att dessa regler är så oföränderliga, att inte ens Gud kan ändra dem lika lite som han kan ändra geometriska eller matematiska axiom. Den viktigaste av dessa regler är den om att avtal ska hållas: *Pacta sunt servanda*. Grotius föreställde sig att samhällsmedborgarna i en forntid hade slutit ett fördrag med varandra, där det ingick respekt för avtalets helgd. Genom den samstämmiga viljan i detta samhällsfördrag hade medborgarna även slutit ett avtal med staten i samma avseende.¹⁹

Samuel Pufendorf verkade först som professor i Heidelberg men lämnade denna tjänst för en professur i natur - och statsrätt vid det 1668 nyinvidda universitet i Lund. Där verkade han fram till universitetets stängning under skånska kriget och han anses allmänt vara dess juridiska fakultets genom tiderna mest namnkunnige forskare och lärare. 1677 blev han rikshistoriograf i Stockholm och 1688 kallades han till hovet i Berlin av Fredrik Vilhelm av Brandenburg. Han utgav 1673 *De officio hominis et civis iuxta legem naturalem libri duo*, (Två böcker om människans och medborgarens plikter enligt naturlagen), en förkortad version av den mer omfattande *De jure naturae et gentium*. Den föreskriver kort och koncist vilka skyldigheter en individ har som människa och som medborgare i ett samhälle.

Grundvalen för naturrätten beskriver han som:

Det är [...] uppenbart att naturrättens grundläggande föreskrift är följande: varje människa måste efter måttet av sin förmåga vårda och slå vakt om den mellanmänskliga samlevnaden. Eftersom den, som önskar nå ett visst mål, också komma i besittning av de medel, utan vilka målet inte kan nås, blir slutsatsen att allt som med nödvändighet och generellt sett främjar denna mellanmänskliga samlevnad skall uppfattas som föreskrivet av naturrätten, medan allt som stör eller omintetgör den skall ses som förbjudet av samma naturrätt. Övriga föreskrifter kan ses som konsekvenser av denna generella lag. Vi inser deras självklarhet i ljuset av vårt medfödda förstånd.²⁰

---

¹⁹ Strömberg, s. 26ff. Naturrätten fick under 1600- och 1700-talen även en tillämpning med mer politisk tendens. De politiska tankarna kring den kom att utvecklas av engelsmännen Thomas Hobbes (1588-1679) och John Locke (1632-1704). Båda var överens om att fursten hade en plikt att upprätthålla ordningen – svek han denna så hade medborgarna rätt att avsluta sin del av samhällsfördraget och överlämna makten åt någon annan. Locke ansåg vidare att alla människor, ur ett rättsligt perspektiv, var jämlikar.

²⁰ Pufendorf, [I.2.9.].

I enighet härmed var de naturrättsliga reglerna sammanfattningsvis ”de regler som man bör följa, för att vara en bekväm och nyttig medlem av det mänskliga samfundet.”²¹

Kunskap om människans plikter i tillvaron, vad som hon ska göra och undvika att göra, härrör från tre huvudkällor: förnuftets ljus, landets lagar och Guds särskilda uppenbarelse.

Inom naturrätten prövas en handlingens riktighet genom att förnuftet pekar på dess nödvändighet. Lagen härrör ur lagstiftarnas beslut. Moralteologin vilar på vad Gud ha befallt i den Heliga Skrift. Om moralteologin lär något av Gud givet men som står utanför vårt förnuft och därför är i strid mot naturrätten, så innebär det inte nödvändigtvis en konflikt. Naturrätten abstraherar den kunskap som Gud gett.²²

I Grotius legala universum fanns, på dess bredaste nivå, en distinktion mellan lag och etik. Lagen, generellt, avser vad en person är skyldig en annan person. Den har alltså att göra med rättigheter och skyldigheter, vilkas efterlevnad kan behandlas vid domstol. Etik (eller ”kärleken till lagen”, som Grotius kallade den) är ett bredare fält som innefattar handlingar vilka ökar livskvalitén för ens medmänniskor och leder till ökad harmoni i samhället. För etiska förpliktelser (om de inte omfattas av lagen) får man svara för på domedagen snarare än under ens jordiska liv.

Lagens domän kan sedan delas upp i två större enheter: naturrätt och positiv rätt. Naturrätten är evig och oföränderlig, grundad på förnuftet och sakernas natur. Positiv rätt är ett uttryck för vilja och inte förnuft. Den positiva rätten kan i sin tur delas upp i två kategorier: mänsklig och gudomlig. Den förra utövas av människor och den senare ger uttryck för Guds vilja.

Naturrätten varken beordrar eller förbjuder olika saker utan lämnar ett stort utrymme för mänskligt handlande mellan vad som varken är påbjudet eller tillåtet.²³ Till skillnad från Nya Testamentet strävar naturrätten inte efter att rädda själar.

3.2 Naturrätten i Sverige

I Sverige tycks aldrig tanken om ett samhällsfördrag ha slagit igenom som bärande tanke hos överheten. Där levde snarare synen kvar att det var en gudomligt given rättsordning som legitimerade statsmakten. Undersåten skulle lyda överheten även i de fall den senare

---

²¹ Tamm, s. 298.

²² Pufendorf, s. 33, 35f, och 40.

²³ Hugo Grotius, Stephen C. Neff (ed) *On the law of War and Peace*, Cambridge, 2012, s. xxiv.

misskötte sina åtaganden. Synen på samhällskontraktet var alltså snarare teokratiskt än teoretiskt.²⁴ Detta hade inte minst bäring på den karolinska armén som präglades av en stark, deterministisk gudsfruktan och ett krav på en total underkastelse under Guds vilja. Gud hade legitimerat statsmakten och om man lydde fursten av Guds nåde lydde man även Guds vilja.²⁵

Henrik A. Olsson har forskat i lagkommissionens handlingar 1686-1734. Han noterar vilket starkt inflytande Mose lag hade på rättstänkandet och hur den skulle vara normerande för rättskipningen. Hans syn på Karl XII:s egen rättsuppfattning lutar åt att denne, åtminstone officiellt, höll den mosaiska rätten som ideal och Moseböckerna som normerande för rättskipningen. Då han var enväldig monark medförde detta att straffrätten kom att präglas av en uppseendeväckande hårdhet efter den s.k. *talionsprincipen* ("öga för öga, tand för tand"). Genom denna form av avskräckning skulle medborgarna förmås att avhålla sig från brott. Lagverket vilade på ett kristet fundament och religiösa aspekter var avgörande för synen på brott och straff.²⁶

Men forskare som Eva Österberg har noterat att i praxis började *leuteration* att tillämpas under senare delen av 1600-talet, d.v.s. att högre instanser mildrade domar eller att straffet lindrades genom Kunglig Majestäts benådning. Militära dödsdomar *leuturerades* t.ex. regelmässigt till gatlopp eller livstidsstraff. Det senare straffet, att resten av livet gå och skämmas, ansågs av samtiden vara ett svårare straff än att mista livet.²⁷

Det har tolkats som att allmänandan inte accepterade en urskillningslös stränghet, utan att den måste stå i samklang med mer informella värdesystem. Österberg vill i sammanhanget tona ned bilden av en stark militärstat, som höll invånarna i ett järngrepp. I stället argumenterar hon för en bild av ett samhälle där det ständigt pågick en dialog mellan överhet och undersåtar och där målet var att försöka lösa konflikter med fredliga medel. En mer sansad "bondementalitet" slog igenom under 1600-talet och ersatte blodshämnden. Rättsäkerheten

---

²⁴ Perlestam, (2008) s. 31 och 117f.

²⁵ Erik Anners, *Den karolinska militärstraffrätten och Peter den stores krigsartiklar*, Stockholm, 1961, s. 25.

²⁶ Henrik A. Olsson, *Laguppfattningen i Sverige under 1600 – och det tidiga 1700-talet*. Karolinska Förbundets Årsbok 1968. Henrik A. Olsson, *Karl XI och lagen. Några synpunkter mot bakgrunden av 1693 års s.k. suveränitetsförklaring*. Karolinska Förbundets Årsbok 1969.

²⁷ Stig Jägerskiöld anser att den tidens hovrättsjurister utmärktes av en högklassig saklighet i argumentation som var tecken på en hög bildning. Man förde mycket moderna resonemang om bl.a. faktisk villfarelse, rättsvillfarelse och objektiva överskott. Argumentationer som vittnar om en god förtrogenhet med dåtidens rättsliv och kultur. Hovrätten visade en omsorg, humanitet och en självständighet mot påtryckningar och dess beslut respekterades av kungen. Stig Jägerskiöld, *Ett folkrättsbrott och dess bedömning*, Karolinska Förbundets Årsbok 1962, s. 86, 103-113.

byggde inte enbart på auktoritär kontroll ovanifrån utan även genom ett folkligt deltagande underifrån, inte minst genom ett gemensamt religiöst värdesystem.²⁸ Den gammaltestamentliga rätten föreskrev hårda straff men den förespråkade även nåd och förlåtelse, en nåd som ansågs skulle iaktas av såväl domare som kung. Olaus Petris domarregler och statsmaktens vilja till dialog, är exempel på hur det fanns ett bifall för att de juridiskt skolade kunde utöva en betydande frihet i rättstillämpningen. Ambitionen att spara människoliv kan ha varit ett uttryck för en uppfattning om att brott skulle hanteras på ett sätt, som var acceptabelt för majoriteten av befolkningen, och därmed inte med urskillningslös stränghet. Lagen skulle alltid vägas mot omständigheterna i det enskilda fallet och då gällande svensk lag saknade behövliga bestämmelser, hänvisades man ofta till sedvanerätt inom ett område. I de fall de svenska medeltidslagarna var obsoleta tjänade naturrätten som en viktig inspirationskälla för mer pragmatiska beslut.²⁹ Vidare åtnjöt den julianska rätten, *Corpus juris civilis*, ett enormt anseende i rättsväsendet och kunde användas som komplement om den svenska rätten inte räckte till. Även annan utländsk rätt kunde tillämpas förutsatt att den gav uttryck för grundsatser, som härrörde från naturens lag eller Guds ordning.³⁰

Det blev sålunda tydligt att rättspraxis kom att utformas efter den enskilde domarens självständighet, omdöme, humanism och ansvarskänsla. Den friare rättsbildningen märktes tydligast på straffrättens område. Den svenska domarkåren sökte ofta vägledning av doktrinen och då särskilt i Grotius och Pufendorfs arbeten. Den bärande tanken kring domarens straffändringsmakt härrördes från medeltidens teoretiker, *postglossatorerna*, vilka ansåg att lagen endast avsåg ett tänkt normaltillstånd och med en betydande frihet åt domaren i det enskilda fallet.³¹

---

²⁸ Österberg, Eva, *Folk förr. Historiska essäer*, Lund, 1995.

²⁹ Dag Lindström & Örjan Simonson, *Fru Justitia i statlig tjänst?* ur Stellan Dahlgren, Anders Florén & Åsa Karlsson (red.) *Makt & vardag. Hur man styrde, levde och tänkte under svensk stormaktstid*, Stockholm, 1993. Olaus Petri brukar anses som den kanske viktigaste föregångaren för skapandet av en svensk juridisk doktrin. Han verkade under reformationen och anses vara författaren till de s.k. domarreglerna som alltjämt finns införda i vår lagbok. De var tänkta som ett slags processrättsregler och dess betydelse kan väl bäst förstås i det faktum att dessa sentenser dyker upp i rättegångsprotokoll långt in på 1800-talet. Där kan man läsa att den bärande tanken i domarreglerna är att individen ska skyddas från övergrepp i rättssak: "Ty domaren är för den menige mans skull, och icke den menige man för domarens skull." Komparativt bör man också komma ihåg att den svenska straffrätten i flera avseenden var betydligt mildare än på kontinenten. Avseende militär straffrätt anser Göran Inger att Sverige var något av ett föregångsland vid tiden. Gustaf II Adolfs krigsartiklar var bland de första i sitt slag och Karl XI:s dito från 1683 kom att påverka bl.a. rysk lagstiftning härvidlag. Göran Inger, *Svensk rättshistoria*, Malmö, 1997, s. 65f och 121.

³⁰ Stig Jägerskiöld, *Juridik och politik*, Karolinska Förbundets Årsbok, 1963, s. 35.

³¹ Jägerskiöld, (1963), *Passim*.

Den lutherska läran framförde åsikten att människans kunskap om den gudomliga lagen hade fördunklats av syndafallet. Därför hade Gud till upplysning skänkt en sammanfattning av dem i de tio budorden. Dessa förstods som Guds eviga och oföränderliga lag, vilka förpliktigade alla folk i alla tider. Men då dekalogen endast beskrev allmänna principer behövde den fyllas ut med ett mer specifikt innehåll vilket konkretiserades i varje lands specifikt betingade gällande rätt.³²

4. Frågeställning

Den centrala frågeställningen är om, och i så fall hur, det kan utläsas huruvida naturrätten kan ha påverkat rättstänkandet hos några höga karolinska officerare. Frågeställningarna formuleras sedan som:

- Kan det finnas underförstådda hänvisningar bakom vissa beskrivningar av skeenden och formuleringar i källorna?
- Vad hänvisar de i så fall till?
- Hur kan det förklaras?
- Vad får det för konsekvenser?

5. Aktörerna och deras källor

Med ”fältherrekonst” menar Gunnar Artéus hur ett högt befäl agerar framgångsrikt under ett slag eller allmänt över sina trupper. Det är då främst positiva aspekter som avses: mod, taktisk överblick, ihärdighet, förmåga att fånga tillfällena, ledarskap etc. I några essäer fokuserar Artéus endast på ledarskap och, utöver detta, grundar han sina omdömen på den skicklighet som fältherren visar i fråga om taktik och strategi.³³ Nedanstående presentationer är endast militära biografier.

Militärhistorikern Einar Lyth tecknar en bild av Adam Ludwig Lewenhaupt (1659-1717) som en framstående fältherre som agerade klokt och effektivt givet de resurser som stod honom till buds. Han var en högt bildad akademiker med internationell erfarenhet, modig, observant och omtänksam, både mot sina underlydande och mot allmogen (han ser t.ex. med olust hur kontributionssystemet krackelerar under den kurländska arméns frammarsch och hur

---

³² Olsson, s. 39.

³³ Gunnar Artéus, *Svensk Fältherrekonst*, Stockholm, 2005, s. 4f.

disciplinen i armén tycks lösas upp ("wij får intet längre marschera som Siener, hwilcke landet här och der genomstryka; wij måste marschera som Soldater.").³⁴ Framförallt underskattade han aldrig ryssarna som motståndare. Han uppträdde lysande både defensivt och offensivt på de baltiska krigsskådeplatserna 1703-1707. Men ofta verkar han helt ha tappat fältherreförmågan för att i stället hänge sig åt självömkan och missmod. Hans brustna personlighet, med sitt maniska navelskådande, gav en näring åt en närmast paranoid misstänksamhet mot omgivningen. Han ansåg sig motarbetad av alla: kungen, den baltiska administrationen och även av underlydande. Fysiskt och psykiskt var han ofta nära bristningsgränsen som under slaget vid Lesnaja. Härtill kan man också spekulera i att han bar på en deterministisk gudssyn, där Gud hade övergett honom och Sverige. Kanske hade han också förlorat sin tilltro till kungen.³⁵

Artéus finner att det är lite oklart vad Carl Gustaf Rhensköld (1651-1722) egentligen hade för operativt mandat eller inflytande på den svenska strategin. När Artéus studerar det slump – och hasardmässiga upplägget av hela den ryska kampanjen, finner han ingen kritik från Rehnskiölds sida, varför han får ta sin del av ansvaret för katastrofen. Däremot är det uppenbart att Rehnskiöld var en skicklig taktiker och att han var kungens främste militära rådgivare. De förde gemensamt befäl i några av de mest lysande segrarna som Narva och Klizow. Rehnskiölds taktiska förmåga måste sägas ha krönts av segern vid Fraustadt, där han var den ensamma befälhavaren. Mot dessa segernamn ska man väga hans ansvar vid Poltava. Så här (enkelt) i efterhand kan man peka på tre fel han lät göra där: undermålig rekognosering gjorde att uppmarschen försvårades, han misslyckades med att få till stånd en fungerande ordergivning som kostade en tredjedel av infanteriet, samt att kavalleriet inte fanns på plats för understöd. Men Artéus vill hellre bedöma honom kring tiden för (och insatsen vid) Fraustadt - vid Poltava var oddsen helt enkelt omöjliga för en svensk seger och han verkar själv inte ha varit i balans. Dessutom verkar hans personliga skuld i nederlaget ha överdrivits av eftervärlden. Artéus ser honom som en bristfällig strateg men som en taktiker med drag av genialitet. Speciellt hyllar han honom vid Fraustadt och menar att Rehnskiöld sökte ett förintelseslag, med Cannae som förebild, för att en gång för alla bli av med den sachsiska armén. Enligt Artéus förtjänar han därmed en plats i den militära elitens verkliga finrum.³⁶

---

³⁴ Lewenhaupt, s. 160.

³⁵ Lyth & Konovaltjuk, s. 216 och 218.

³⁶ Arteus, s. 58ff.

Sjöström ser Rehnskiöld som en djärv och innovativ taktiker, delaktig i de mest lysande svenska segrarna. Inte minst hade han en insikt i det psykologiska mervärde som fanns i överraskningsanfall. Ett exempel på detta är det nästan huvudlösa angreppet vid Narva där svenska armén kraftsamlade på ett fåtal ställen i stället för att angripa längs hela linjen. Som kungens mentor inom krigiska ting var de överens om att fältslag bäst vanns genom anfall med blanka vapen. Att han var en skicklig taktiker visade han, kanske främst, vid Fraustadt där han lyckades locka ned sachsiska armén från deras gynnsamma position vid Stawla till en mindre fördelaktig, där de dessutom brådstörtat tvingades omformera sig. Här måste man dock väga in sachsiske befälhavaren Schulenburgs misstag att inte mer noggrant ta reda på om den svenska finten var äkta eller inte. Att locka in sachsiska armén i de avättna delarna av Polen kan också ses som ett genidrag. Sjöström är däremot kritisk till bilden av Fraustadt som ett ”Cannaeslag” där Rehnskiöld har rollen som en ny Hannibal. Snarare var det skickliga generaler under hans befäl som förstod att utnyttja de möjligheter som uppstod. Han tycks också i det längsta ha stått på god fot med sina kollegor – ett inte nog så viktigt karaktärsdrag för en framgångsrik militär.³⁷

Magnus Stenbock (1655-1717) är unik bland de svenska generalerna eftersom han opererade självständigt utan att fjärrstyras av kungen. I Stenbocks agerande kan således kungen inte lastas för några tillkortakommanden. Han förde själv befälet i två drabbningar: Helsingborg och Gadebusch, båda klassiska svenska segrar. Hans personlighet syns komplex; dels var han mycket uppskattad som guvernör i Skåne, där han lyhört och konsekvent försökte tillvarata lokalbefolkningens intressen. Otvivelaktigt var han en karismatisk ledare och mycket populär bland trupperna genom sin omtänksamhet om dem och med sin medkänsla, humor och retoriska talang. Härtill kom att han såg mellan fingrarna med soldaternas plundring. Detta, tillsammans med taktiska färdigheter (han var den enda av de tre som tillerkände artilleriet någon större betydelse), konstituerar hans skicklighet som fältherre. Men han var också misstänksam och tycks ha ägt ett överkänsligt psyke vilket hans korrespondens med kungen vittnar om. Hans fältmarskalkutnämning bekräftades aldrig av kungen som dessutom entledigade honom från hans tjänst i Skåne. Detta tycks ha skapat en känsla av otrygghet som förmörkade hans sinne och gjorde honom att tvivlande och grubblande. Han kapitulerade med

---

³⁷ Sjöström, s. 92 och 262f.

den andra karolinska armén i Tönningen 1713 och dog, djupt deprimerad, i dansk fångenskap 1717.³⁸

Man kan naturligtvis fråga sig hur pass insatta karolinska officerare var i samtidens juridiska idéströmningar. Är det rimligt att tro att t.ex. Adam Ludwig Lewenhaupts text är skriven för att stå i samklang med naturrätten? Här får man tänka sig att den unga svenska stormakten, med sin djupa involvering i internationell politik, hade ett behov av att dess diplomater, generaler och andra statsmän var kunniga om de senaste juridiska teorierna. Lewenhaupt var en mycket bildad man som, innan krigstjänst, hade studerat vid universiteten i Lund, Uppsala och Rostock. Han behärskade latin, tyska och franska väl. Antagligen var Sverige det land i världen där naturrätten studerades flitigast under 1600-talet.³⁹ Tyvärr är mycket litet känt om hans studietid, trots att han disputerat, så det kan inte med säkerhet fastslås att han verkligen läst Pufendorf. Men sannolikheten härför är så stor att det kan tas för givet. Som jämförelse kan man notera att idéhistorikern Andreas Hellerstedt i sin avhandling pekar på hur en obemärkt löjtnant som Joachim Lyth, i sin dagbok för resonemang som tangerar den akademiska diskurs som fördes vid universitet och kyrka. Detta trots att han med största sannolikhet aldrig varit på plats där han kan ha hört dem.⁴⁰

1670 studerade Lewenhaupt teologi vid Lunds universitet. Vid denna tid studerade Rehnskiöld juridik för Pufendorf själv vid samma lärosäte. Enligt Jan von Konow verkade han som Rehnskiölds personlige lärare och mentor. Rehnskiöld gjorde t.o.m. en avskrift av *De jure naturae*, kompletterat med författarens muntliga kommentarer, vilken Rehnskiöld därefter bar med sig under alla sina år i fält.⁴¹ Det finns även bevis för att Magnus Stenbock läst ett kompendium av Pufendorf i *De jura naturae* under sina studier i Uppsala 1683 och förmodligen studerade Stenbock även *De officio hominis et civis* vid denna tid.⁴²

---

³⁸ Artéus, s. 68f och 71.

³⁹ Bo Lindeberg, *The Doctrine of Natural Law in 17th Century Sweden*, Rättshistoriska studier Band 12, *Passim*. Lewenhaupts bokliga bildning kommer faktiskt fram i källan ”men jag fick sedan heta af spee then Studerade öfwersten, wid Hans maj:ts armé. Och fast om iag snart nog weta fick, kunde iag dock intet annat än hierteligen ther öfwer lee, säjandes: Gud gifwe at iag än ther till på samma sätt kunde få heta både den Graekiske och Hebraiske öfwersten, der skulle ingen wara gladare åth än iag: fast om man måtte wetta att hoos wåre wijslingar maneret war, att när the nämde någon en Studerat person, war thet äfwen så mycket att säija, som: den karlen har intet alla sina skrufwar i hufwudet wäl fasta, eller, han är en narr.” Adam Ludwig Lewenhaupt, *Adam Ludwig Lewenhaupts berättelse*, Stockholm, 1987, s. 17.

⁴⁰ Andreas Hellerstedt, *Ödets teater. Ödesföreställningar i Sverige vid 1700-talets början*, Lund, 2009, s. 85f. Resonemanget handlar dock inte om naturrätt.

⁴¹ Jan von Konow, *Karolinen Rehnskiöld*, Karlskrona, 2001, s. 20ff.

⁴² Ingvar Eriksson, *Karolinen Magnus Stenbock*, Malmö, 2007, s. 19f.

Lewenhaupts berättelse, författad under fångenskapen i Moskva, betraktas allmänt som ett subjektivt och tendentiöst försök av honom att rentvå sig själv och ett tillrättalagt försök att återupprätta sin egen heder och ära. Dess värde anses mest bestå i att det är en ögonvittnesskildring av ett mycket dramatiskt paradigmskifte i svensk historia samt en beskrivning av författaren själv och andra ledande personer i Karl XII:s närhet. Den är skriven, flera år i efterhand, av en man som bär sin beskärda del av ansvaret för krigets lidande och död. Detta har naturligtvis påverkan på objektiviteten och man ska alltså beakta verkets tendens. Lewenhaupt bär själv aldrig något ansvar utan han vältrar konsekvent över skulden på andra. Själv har han gjort sitt yttersta för att rädda situationen. Den försvarsattityd som han hela tiden inpräntar i läsaren försämrar naturligtvis källans värde. Men detta beaktat anser jag inte att det hindrar en studie i rättslig kultur i enighet med mina syften. Det intressanta är *hur* Lewenhaupt framställer situationen och inte hur det nu nödvändigtvis var.

Berättelsen består till största del av en brett upplagt skildring av hans görande och låtande i Livland och Kurland (del 1 - 3). I del 4 berättar han om kurländska arméns försök att ansluta sig till huvudarmén, slagen vid Lesnaja och Poltava samt kapitulationen vid Perevolotjna. Här har sedan en rad relationer förts in. De är författade av generalmajor Creutz, överste Gyllenkrok, generalmajor Roos samt kaptenerna Tsensten och von Öller. Den 5:e delen avhandlar hans fångenskapstid i Moskva. Denna uppsats kommer att fokusera på del 4 och 5 där texten är mycket reflekterande.

Man kan fråga sig vem Lewenhaupts berättelse är skriven för – för samtiden eller för eftervärlden? Svaret är givet: han skrev för sin samtid. De rykten som löpte runt efter katastrofen krävde räfst och rättarting för de ansvariga och även kungen yrkade ansvar härför. Ett rimligt antagande är att syftet med berättelsen är att den är skriven som bevismaterial i ett försvarstal vid en eventuell kommande rättegång, kanske med kungen själv som ordförande. Lewenhaupt skriver mycket riktigt ”för min allernådigaste Konung fructhar iag intet att stå till rätta.”⁴³ En version av hans berättelse överlämnades via Hedvig Eleonora till kungen själv som ett argument för utväxling. Kungen visade som bekant inget intresse och han förlät aldrig Lewenhaupt för den vanära han dragit över de svenska vapnen.

För att förankra Lewenhaupt i en bredare samtida diskurs har jag också studerat några andra karolinska krigare, främst Karl XII:s båda andra stora generaler; Carl Gustaf Rehnskiöld och

---

⁴³ Lewenhaupt, s. 268.

Magnus Stenbock. Rehnskiölds och Stenbocks brev till kungen är fältrapporter över arméns situation, varför de inte har Lewenhaupts reflekterande karaktär. Det behandlar mest arméns omedelbara situation, dess numerär och tillstånd samt strategiska och operativa överväganden som ligger för handen. Endast mycket bitvis och fragmentariskt kan man utläsa något utöver sådana uppgifter. Rehnskiöld ger t.ex. sällan uttryck för sina egna tankar utan refererar mest vad andra befälhavare meddelar varandra. Utöver detta har jag studerat en korrespondens mellan Stenbock och hans hustru Eva Oxenstierna samt Rehnskiölds dagbok, förd i fält mellan 1702 och 1706. Men även här är innehållet ganska trivialt och avslöjar förvånande lite om skriftställarna. En enkel anledning härför kan vara att det är fråga om brevkorrespondens där försiktigheten förbjöd författarnas innersta tankar öppet uttalade. Här blir referenserna mer subtila och implicita. Slutligen har jag också tagit del av några andra karolinska krigares berättelser: främst Joachim Lyths och Robert Petrés efterlämnade noter. De är intressanta för att författarna aldrig nådde högre grader än löjtnant respektive fänrik. Här finns alltså en möjlighet att se om naturrätten även omfamnades av lägre officerare mer generellt. Slutligen har jag studerat fältprosten Sven Agrells dagbok. Han var formellt civilist, en aspekt som kan ge intressanta infallsvinklar.

6. Syfte

Historikern Jan Glete har beskrivit den svenska staten under stormaktstiden som en ”fiskal-militär stat”, en stat där hela samhällets organisation och hela dess produktionsapparat används för att i huvudsak finansiera militär organisation och för krigföring. En fullt utvecklad fiskal-militär stat kännetecknas av att en huvuddel av krigsmakten, liksom de skatter som finansierade den, behölls även i fredstid.⁴⁴ Kring 1710 sattes detta system på sitt sista och yttersta prov. Sverige-Finland anses då ha mönstrat runt 110 000 man, vilket kan ha varit nära 20 % av den manliga populationen.⁴⁵ Under den karolinska epoken tillhörde alltså en betydande del av befolkningen det militära och var i princip underkastad andra lagregler än resten av invånarna. I detta sammanhang är det viktigt att komma ihåg att det anses ha funnits en egenhet med situationen i Sverige, något som bl.a. Perlestam pekar på: han bedömer det som att det inte förelåg någon större skillnad mellan den militära och den civila sfären. Detta berodde bl.a. på att krig var något av ett normaltillstånd – stora nordiska kriget varade som

---

⁴⁴ Jan Glete, *War and the state in early modern Europe. Spain, the Dutch republic and Sweden as Fiscal-Military States, 1500-1660*, London, 2002.

⁴⁵ Michael Roberts, *Sverige som stormakt*, Stockholm, 1980, s 49.

exempel i 20 år - och det måste ha märkts en tydlig militär närvaro i hela landet när hela lokalsamhället var uppåddat på krigsfot. Här medförde även det svenska indelningsverket att soldaterna var väl integrerade i lokalbefolkningen; de hade jord, torp, lön och alla möjligheter till att leva ett ordnat familjeliv, ett liv väsensskilt från det kasernliv som andra länders soldatproletariat framlevde i samhällets bottenkikt.⁴⁶ Maria Sjöberg anser däremot att denna beskrivning kan ifrågasättas. Hon beskriver ett Sverige där ”det i praktiken ändå fanns både åtskillnad och motsättningar mellan militära och vad vi skulle kalla civila behov. [...]. Inte minst för att det formade en outtalad men ändå grundläggande motsättning i samhället.”⁴⁷

Även om civilt och militärt ständigt möttes måste det alltså, beroende på den militära sfärens och krigets specifika betingelser, ändå anses överraskande att resonemang kring huruvida militär moraluppfattning kunde ifrågasättas utifrån humanistiska principer, även dyker upp i tidens militära rättegångsprotokoll.⁴⁸ Syftet med denna uppsats är att försöka utröna hur pass vanligt förekommande detta var. Kunde en officer i det absolutistiskt styrda Sverige ifrågasätta en Kunglig Majestäts order utifrån rättsfilosofisk moral och inre övertygelse? Vad får detta för implikationer för vår syn på stormaktstiden?

7. Teori och metod

Jag har använt några teoretiska utgångspunkter för att för att utveckla syftet och relevant frågeställning för denna studie. I denna studie vill jag synliggöra vissa värderingar och de argument de ger uttryck för. Jag följer Puffendorfs rubriker i sökande efter sådana ”strukturer”. Jag ämnar beskriva naturrättens huvuddrag så grundligt som möjligt med hjälp av relevant juridisk litteratur. Nästa steg har varit att genom en kvalitativ närläsning jämföra dessa med några texter från tiden. Genom komparativa tolkningsförsök, trianguleringar och korshänvisningar ämnar jag utvärdera resultatet i ett försök att testa denna hypotes. Den här typen av angreppssätt är vanligt förekommande inom historievetenskapen, då forskaren härigenom kan göra intressanta delstudier i sin specifika disciplin. Delstudier av texter är ett sätt att finna och analysera förändringar i t.ex. olika mentala strukturer över tid och rum.

---

⁴⁶ Perlestam (2008), s. 14.

⁴⁷ Maria Sjöberg, Inledning, s. 5, ur *Sammanflätat. Civilt och militärt i det tidigmoderna Sverige*, Maria Sjöberg (red.), Uppsala, 2009.

⁴⁸ Brott i krigstid är alltså underkastade särskild bedömning i svensk rätt.

För ett bredare teoretiskt grepp har jag hämtat inspiration från olika kulturhistoriska forskningsfält. Mentalitetshistoria kom att bli en del av den svenska historieskrivningens miljö genom den franska *annaleskolan*. Dess mentalitetsbegrepp definieras som något som delas av många, ändras ytterst långsamt och som ibland inte ens uppfattas eller artikuleras av aktörerna. Denna typ av studier lämpar sig därför bäst för studier i förmoderna samhällen, innan de snabba processernas tid.

Georges Duby har forskat kring medeltidsämnen som slaget vid Bovines och arketyper för riddaridealet; William Marshall. Genom att undersöka den tidens övergripande föreställningar, och inte bara de faktiska händelserna, skapar han en större förståelse för sina undersökningsobjekt och kommer närmre sina aktörer. Vad drev dem? Vad kan de rimligen ha tänkt? Resultatet blir en samling spridda fragment, som han sedan för samman för analys och tolkning.

På svensk botten har Eva Österberg och Arne Jarrick arbetat med att försöka komma åt de bakomliggande uppfattningarna om legitimitet och rättvisa som styr hur politiken praktiskt har utformats och bedrivits. Med hjälp av begreppet politisk kultur har Österberg undersökt den mer informella interaktionen mellan överhet och lokalbefolkning på arenor som häradstingen och sockenstämmorna. Rättegångsmaterial fungerar här som ingång till tidens kultur.⁴⁹

I Norbert Elias civilisationsteori är en individ beroende och hänvisad till andra individer genom uppfostran och olika former av social inläring. Detta benämner Elias för *interdependens*, vilket kan likställas med att individen alltid ingår i ett nätverk av beroenden. Dessa nätverk av beroenden är i sin tur underkastat en mängd *figurationer*, långa och komplexa kedjor av beroende och samverkan där människor är förbundna med och relaterade till varandra genom olika maktrelationer; familjer, skolor, städer etc.⁵⁰

Elias menar att det finns en distinkt koppling mellan en figuration och de människor som ingår i den.⁵¹ Förändras det ena förändras också nödvändigtvis det andra. Individ och samhälle anpassar sig till varandra i ett komplext samspel. Elias belyser hur seder och bruk

---

⁴⁹ Eva Österberg, *Folk förr. Historiska essäer*, Lund, 1995 och Arne Jarrick, *Odygd och vanära – folk och brott i gamla Stockholm*, Stockholm, 2002.

⁵⁰ Norbert Elias, *Sedernas historia*, Stockholm, 1989, s. 69.

⁵¹ Elias, s.77ff.

under århundradena har varit beroende av inom vilken figuration som individen ingick – t.ex. hovet, adeln eller bondeståndet. De beteenden och seder som olika strata utvecklade var socialt nödvändiga, främst för att kunna markera åtskillnad och särställning.⁵²

I samband med samhällsomdaningar uppstod nya figurationer och interpendenser – nya seder och beteenden kom att utvecklas som var bättre i överensstämmelse med samhällets utvecklade figurationer.

Elias menar att nationalstaternas uppkomst medförde begränsningar för individen. Ett exempel är att staten kom att uppbära våldsmonopol. Endast särskilda individer inom en specifik konfiguration ägde den legitima rätten att utöva våld å statens vägnar. På ett sådant sätt har utvecklingen sakta lett oss fram till där vi är idag, med beteendekoder så självklara för oss att de inte behöver uttalas. Denna utvecklingstendens hoppas jag mig kunna skönja i källorna.

Som exempel på en civiliseringsprocess kan man ta begrepp som heder och ära. Dessa var av grundläggande betydelse för den karolinske krigaren och ett centralt begrepp i hedersuppfattningen var mod. Mod (såsom ordet vanligen definieras idag) uppfattades som en motsats till feighet. I samtida karolinska källor förekommer frekvent uttryck för mod, det kunde vara att slåss mot övermakt och omöjliga odds, uthärda svåra omständigheter eller utstå fientlig eldgivning, gärna med livet som insats. Bevis för en tapper insats var gärna att fienden lidit större förluster än svenskarna själva. Viljan till anfall var så stor att det t.o.m. förekom gräl om vilka som skulle få anfalla först (här borde naturligtvis aspekten med befodringsmöjligheterna för officerarna ha spelat in). Det finns dock en rationalitet i hur de karolinska soldaterna visade en vilja att gå emot fienden i stället för att fly. Risker att träffas av en kula, framifrån vid anfall, var betydligt mindre än faran att bli nedhuggen bakifrån vid flykt. I de fall där kapitulation ändå ägde rum så ansågs förklaring att fienden hade varit övermäktig generellt som acceptabel. Distinktionen mellan djärvhet och oförvägen dumdrighet menar Perlestad existerade i det att man inte agerade militärt irrationellt och anföll i helt hopplösa situationer. Man förlorade inte sin värdighet om man sökte skydd under eldgivning. Karolinerna uppfattade ryssarna och polackerna som fega främst därför att de undvek öppen strid. Gång på gång hånar källorna, framförallt ryssarna, för deras ovilja att kämpa. Vidare lyser ett förakt igenom för fiendens taktik med bakhåll och attacker mot sjuka,

---

⁵² Elias, s.194f.

sårade och numerärt underlägsna. Fiendens vilda stridsrop hånas och det kontrasteras mot karolinernas tystnad vid anfall (fenomenet kan kanske ha sociologiska förklaringar, men framförallt underlättade tystnad den egna ordergivningen vid strid). De få gånger källorna uttrycker beundran för fienden tycks detta inte avse deras permanenta läggning, utan det sker endast i speciella situationer.

Svensken däremot uppträdde alltid tappert, inte bara i strid utan tapperhet finns där som en universell egenskap. Det fanns också en stark förtröstan på Guds försyn. Kontradiktionen i att söka skydd samtidigt som det fanns en förtröstan i att Gud vakade över soldaterna, kan förklaras av rent mänskliga överlevnadsinstinkter. De många pejorativa formuleringarna om fiendens grymheter, såsom övergrepp mot civila och attacker på sårade, signalerar att detta ansågs som fegt. Även den ryska brända jordens strategi anses som feg och det uppfattas som modigare att mötas i ett fältslag. Det karolinska idealet betonade betydelsen av drill och disciplin och med en tydlig beundran för den som vågade batalj.⁵³

Ett exempel på hur mod uppfattades lämnas av Rehnskiöld

Fienden har lemnatt en Major ock åtta döda på platzen ock hafft till 60 blesseradhe, seggiandess öfwer alt, the Swenske wåre inga menskior uthan fächtade som dieuflar ock leijon, jagh hafwer dageligen att nappass medh thette Sälskap af hwilka alla buskior ähro fulla [...]⁵⁴

Göran Göransson har studerat vilka färdigheter den karolinska statsmakten ville se hos sina militära tjänare. Jämfört med den tidens civila sfär premierades mod som något grundläggande. Högre befäl skulle försvara konungen och fosterlandet och lägre befäl skulle visa lydnad. Staten var ganska så kallsinnig till teoretisk utbildning bland dem och boklig bildning värderades inte lika högt, utan det var tjänsteår och erfarenhet av strid som låg till grund för befordringar. Man förlitade sig alltså på erfarenhet och det var antalet tjänsteår och blesyrer som premierades vid officersutnämningar. Generellt var det tidlösa krigarideal - som

---

⁵³ Magnus Perlestam, "fienden hade doch intet det hiertat att attaquera mig" Den karolinske krigarens syn på ett modigt beteende, i *Män och manligheter från vikingar till Kalle Anka*, Welinder, S. (red.), Stockholm, 2003, *Passim*.

⁵⁴ Rehnskiöld, Carl Gustaf, [utg. A. Quennerstedt], "Bref och skrivelser från C.G. Rehnskiöld till konung Carl XII 1703-1707, 1715", i *Karolinska krigares dagböcker jämte andra samtida skrifter*, Bd XI, Lund, 1916, s. 62.

trohet, tapperhet, redlighet och flit - egenskaper som framhölls som fortsatt positiva även enligt det karolinska krigaridealet.⁵⁵

Då jag arbetar med aktörernas juridiska föreställningsvärld innebär det att uppsatsen har en hermeneutisk ansats. Tolkning och förståelse kommer att spela en stor roll i analysen av materialet. Studien är en kvalitativ och kritisk närläsning ur en naturrättslig infallsvinkel, där naturrätten kommer att vara central som teoretisk-metodologisk inspiration. Utgångspunkten är att tidens system av rättsregler kan behandlas som en funktionell helhet. På samma sätt som Anners vill jag bedöma motiven bakom några av tidens militära centralgestalters olika formuleringar och ställningstaganden, där olika naturrättsliga uppfattningar, såsom framförda av främst Pufendorf, fungerar som drivande faktorer.

8. Studien

Uppsatsens disposition är upplagd så att den följer Pufendorfs rubriker i kapitelindelningen i *Om två böcker...* Under varje pufendorfsk rubrik har jag sedan försökt samla återspeglade material ur källorna för analys och diskussion.

8.1 Om avtalsslutande parterers plikter generellt

Den latinska sentensen om plikten att hålla löften ansågs vid den karolinska tiden som en förutsättning för att upprätthålla det mänskliga samhället och som en grundsats för en fredlig samexistens, inte bara mellan människor, utan även mellan nationer. Enligt Grotius kan man få kännedom om de naturrättsliga reglerna genom eftertanke. Ingen människa kan tvivla på dess giltighet, lika lite som han kan betvivla ett axiom såsom $2+2=4$. Det viktigaste av dessa axiom var just regeln *pacta sunt servanda* som han tillmätte en enorm betydelse. Det var en regel som iaktogs i alla civiliserade samhällen. Den var också en som man kunde få kunskap om som förnuftsprincip, en princip som skulle ha giltighet även om Gud inte fanns. En regel i ett universellt system som var oberoende av religion, givet allena i det mänskliga förnuftet, och därmed oberoende av varje lagstiftare. Även Pufendorf betonade principens betydelse och skriver ”Den generella plikt som härvidlag föreskrivs av naturrätten är att envar måste stå vid sitt ord, eller hålla löften och avtal.”⁵⁶

---

⁵⁵ Göran Göransson, *Virtus Militaris. Officersideal i Sverige 1560-1718*, Lund, 1990, s. 141f.

⁵⁶ Pufendorf, [I.8.3].

Principens betydelse prövas under reträtten från Poltava, då den svenska ledningen bedriver en formidabel övertalningskampanj gentemot kungen i syfte att förmå honom att lämna armén och sätta sig i säkerhet på andra sidan Dnjepr. Karl XII försöker absolut inte fly fältet ("Först ska det smälla"),⁵⁷ utan det krävs grundlig övertalning för att få honom därifrån, själv vill han bestämt stanna och vill inte diskutera saken ("låter bli mig").⁵⁸ Lewenhaupts egen motivering för att han ska söka skydd lyder

Gud hafwer gjordt Eders Maj:t till en Konung öfwer sitt folck, och Eders Maj:t måste en gång giöra Gud räkenskap derföre, Salvera Eders Maj:t sin egen höga person, så kan Gud finna medel att hielpa igen, och alla desse fattige Eders Maj:ts undersåtar kunna hafwa något förlossnings hopp tillika med Eders Maj:t hela rike: Men kommer Eders Maj:t, det Gud nådeligen afwände, uthi fiendens händer, så måste Eders Maj:t undergå alt thet han will, och då blifwa wij äwige slafwar;⁵⁹

Och lite senare upprepar han "ty kommer här någon considerabel fiende uppå oss, så är intet annat än kyssa på hand och be om nåde."⁶⁰

Som den ojämlike parten i ett fördragsförhållande skulle Sverige ha tvingats till eftergifter om kungen kapitulerade. Kungen får förutsägas ingå avtalet å Sveriges vägnar, varför det bör ha fortsatt gälla även efter det att han avlidit.

Lewenhaupt är alltså noga med att påpeka att det krävs övertalning, han understryker kungens mod och hävdar att "iag self hafwer sedt Konungen med de sidste uthur elden komma, då Feltmarchalken sig redan hos fienden tillfånga gifwit hade".⁶¹ Kungen vill förbli hos soldathopen och Peter Englund spekulerar i att han välkomnade en apokalyptisk slutstrid som skulle skänka honom den död han ibland tycks ha välkomnat. Lewenhaupts beskriver just hur kungen skulle ha sökt döden ("strävat effter sin egen olycka") när han rider i skritt nära inpå en rysk post under beskjutning.⁶²

---

⁵⁷ Lewenhaupt, s. 253.

⁵⁸ Lewenhaupt, s. 328.

⁵⁹ Lewenhaupt, s. 254.

⁶⁰ Lewenhaupt s. 256.

⁶¹ Lewenhaupt, s. 354.

⁶² Lewenhaupt, s. 226. Att ta sig själv av daga är oacceptabelt enligt naturrätten. "Ingen har av sig själv givit sig livet, som i stället måste betraktas som en gåva från Gud. Det är därför uppenbart att människan inte har någon som helst makt över sitt eget liv om man därmed menar att hon efter eget skön skulle kunna avbryta det. Hon måste ovillkorligen vänta till dess hon kallas av Honom, som anvisade henne denna plats i livet." Pufendorf, [I.5.4].

I generalkvartersmästare Axel Gyllenkroks relation frågar kungen vad fienden skulle göra med honom om de tog honom till fånga. Gyllenkrok svarar att de skulle honom ”som ett Spectakel föra om landet, och på slutet obligera Eders Maj:t till en skymflig och disavantageux fred för hela Sverige.” Kungen svarar då ”Hwad behöfwer Sverige hålla det som iag skulle wara tvungen till underskrifwa?” Gyllenkrok svarar ”med gråtande tårar”: ”Ach allernådigste Konung exponera alldrig Eder höga person till den skymfen och troo alldrig att edra redeliga Swenska undersåtere äre capable förachta så sin konung.” Kungen replikerar kort ”Jag menar intet der med, fast iag så discurerar.”⁶³

Att kungen ens funderar kring avtalsbrott, att de som berörs ska negligera det han signerar, är en mycket allvarlig anklagelse och det är anmärkningsvärt att Gyllenkrok skriver så öppet om det. Plikten att uppfylla ett givet löfte förklarade Grotius med att det måste finnas ett sätt att förplikta sig och att det inte går att tänka sig något naturligare än att ingå avtal. Statsmakten var, enligt Grotius, inte grundad på en högsta rätt instiftad av Gud enligt den medeltida synen, inte heller av viljan på en av Gud tillsatt monark såsom den absolutistiska synen, utan på samhällsmedborgarnas samstämmiga vilja och på ett avtal dem emellan. Att ett sådant avtal ägde giltighet berodde på den i det mänskliga förnuftet inneboende idén att avtal måste hållas. Att nagga på dess giltighet skulle vara att ifrågasätta världsordningen som samtiden kände den.⁶⁴ Enligt allmänandan var uppfattning även den att Gud straffade dem som bröt avtal.⁶⁵ Som rikshistoriograf kom Puffendorf att beröra de brott mot fredsöverenskommelser som både Sverige och Danmark gjorde sig skyldiga till under Karl X Gustafs krig. Brott mot sådana avtal anser han vara mycket allvarliga men de kan vara legitima om det ligger i statens intresse. Man kunde t.ex. tvingas att bryta en fred av preventiva skäl, statsnyttan och rikets väl kunde gå före rätten. Plikten att hålla avtal var en pragmatisk maxim och inte en absolut, den kunde inte alltid upprätthållas i alla instanser. Hur naturrätten manifesterades berodde på de historiska omständigheterna i det enskilda fallet. Sverige, som Puffendorf i ärlighetens namn hade åtaganden gentemot, kunde bryta avtal om det skedde i nationens intresse. Danmark, där Puffendorf inte stod i något beroendeförhållande, bröt inte bara mot avtal utan även mot naturrätten.⁶⁶

---

⁶³ Lewenhaupt, s. 327f.

⁶⁴ Strömberg, s. 26f. Även Thomas Hobbes för ett liknande resonemang ”Ursprunget och källan till rätten är lagen om att hålla ingångna avtal.”, Strömberg, s. 30.

⁶⁵ Hellerstedt, s. 88.

⁶⁶ Lars Nihlén, *On the Use of Natural Law. Samuel von Puffendorf as Royal Swedish State Historian*, Rättshistoriska Studier Band 12, Lund, 1982, s. 63, 68 och 70.

Kungen är också snabb att inse att hans uttalande kan vara ett misstag och tar snabbt tillbaka det. Man ska komma ihåg att det endast är Gyllenkrok som erinrar sig denna ordväxling, ingen av de andra närvarande har valt att ta upp den. Gyllenkrok är känd för att ha skrivit mycket öppenjärtigt om kungen och för att flera gånger kritiserat honom, inte minst för planläggningen av det ryska fälttåget (en skepsis som f.ö. har stöd hos Pufendorf, som anser att man ska avstå krig om det är oklart huruvida det kommer att bringa mer skada än nytta).⁶⁷

I berättelsen uppehåller sig Lewenhaupt länge vid sina misslyckade försök att bli utväxlad. När ytterligare en sådan möjlighet gått om intet (”min uthväxling åter på långbäncken kommen war”) ⁶⁸ finner han det ”nesligt att en sådan stor Potentat som Czaren intet skulle hålla den Parolen han mig en gång gifwit”.⁶⁹

8.2 Om herrar och slavars plikter

Det föraktfulla i att svika ingångna löften är också tydligt när Lewenhaupt beskriver hur ryssarna åsidosätter de stipulerade kapitulationsvillkoren. I samband med kapitulationen och i samtal med ryssarnas parlamentär lovar denne, enligt Lewenhaupt, att ”I skole få raisonnabelt accord [...] och hwar och en både officerare och gemena skal få behålla alt hwad de hafwa på sig, som deras Equipage.”⁷⁰ Tsaren bekräftar personligen villkoren med orden ”datt sall heilig gehalten werden.”⁷¹ Omedelbart efter får dock officerarna finna sig att se sina bagage bli plundrade. I januari nästa år verkar löftet helt bortglömt då Lewenhaupt får motta klagomål från en överste om att soldaterna nu ”döo af hunger, som och deras siuka innan lifwet wore utur dem, blefwo de kastade på gatan och sönderrefne af hundar” och ”folcket stundeligen blifwa bortskickade och dess utan stoor nöd lida, så att dagel:n en stor del af hunger döo, och de gemena sedan till allas Spectakul på gatorne obegräfne bliwa uthförda”⁷²

Den omänskliga behandlingen av fångarna väcker mycket anstöt i det svenska lägret. Även om det inte fanns några lagar som reglerade fångars rättigheter, så hade naturrätten etablerat en slags lägsta nivå på området. Som slavar räknas, enligt Pufendorf, personer som blivit

---

⁶⁷ Göran Lantz, *Krig som bestraffning*, Rättshistoriska Studier Band 12, Lund, 1982, s. 138.

⁶⁸ Lewenhaupt, s. 366.

⁶⁹ Lewenhaupt, s. 366.

⁷⁰ Lewenhaupt, s. 288.

⁷¹ Lewenhaupt, s. 290.

⁷² Lewenhaupt, s. 294 och 308.

tillfångatagna i krig och han uppehåller sig i ett kapitel om herrar och slavars plikter. En herre handlar orätt om han inte ger slaven det han behöver för sin överlevnad, behandlar honom grymt eller utan något skäl dödar honom saklöst.⁷³

Vidare ”Om han utför sitt på ett illvilligt eller slarvigt sätt, får han finna sig i att herren låter honom undergå aga, som dock inte får gå så långt som till allvarlig kroppsskada, och ännu mindre egenmäktigt dödsstraff.”⁷⁴

En krigsfånge kan överlåtas som vilken annan egendom som helst, ”slavens själva kropp uppfattas då som hans herres egendom [...]”Men då medmänskligheten bjuder oss att aldrig glömma, att slaven under alla förhållanden är en människa, får vi aldrig behandla honom som andra ting vi äger, som vi ju efter behag kan använda, missbruka och förstöra.”⁷⁵

Även Grotius benämner krigsfångar slavar. Det är subjekt under sina nya herrars lagar. Men om dessa sätter allmänna gränser för handlande gentemot undersåtar ska dessa även gälla för krigsfångar. Godheten och rättvisan kräver att krigsfångars liv skonas, liksom de som kapitulerar villkorlöst eller med reservation. Vedergällning får inte förekomma. Fiendesoldater får endast straffas för brott som de själva har begått. Repressalier gentemot fångar för brott begångna av deras kamrater, är inte tillåtet.⁷⁶

En krigsfånge har inte rätt att fly eller motsätta sig sin herres vilja, om denne inte brukar excesser. Det finns ett vardagsförhållande mellan en fånge och hans herre som innebär att en fånge måste lyda så länge hans herre inte överträder sina rättigheter. Kristna emellan finns även andra begränsningar; en kristen krigsfånge får t.ex. inte säljas eller tvingas till handlingar på samma sätt som icke-kristna slavar. I de karolinska texterna talas ju ofta just om sådana ryska excesser.⁷⁷

Den karolinska armén var dock inget föredöme när det gällde behandling av fångar. Englund citerar löjtnanten Magnus Norsbergh som berättar hur kungen

gav ut order till alla ordinarinanser som där vore ifrån sina regementen, att de skulle var för sig hos de sina officerare till säga att de måtte låta fasttaga alla snapphanar, som de överkomma kunde uti skogen, och dem

---

⁷³ Pufendorf, [II.2.2].

⁷⁴ Pufendorf, [II.4.2].

⁷⁵ Pufendorf, [II.4.5].

⁷⁶ Grotius, [III.11.15].

⁷⁷ Grotius, [III.7.7]

sedan uti allmodvägen i skogsgrenarna upphänga låta, samt deras byar och rövarkulor uppbrännas och i grund förstöras.⁷⁸

Fänriken Anders Pihlström skriver hur

Samma dag kom konungens order, det (eftersom på denna masuriska skogen bodde allt rövare och mördare) man skulle ihjälslå allt manfolk, som vi kunde överkomma, samt all deras boskap, evad namn de hava kunde, med oss borttaga och den övrige, som inte kunde medbringas, skulle ock alltsammans ihjälslås, så ock deras byar av de regementen, som efterst gingo, uppbrännas [...].⁷⁹

Inte ens fältprästen Sven Agrell har några synpunkter på excesser. Under en marsch skriver han hur ”partier commenderades ut, att ihjälslå alt manskiön till 15 åhr gammalt, hwad boskap, som intet kunde föras med, kiördes i huusena och brändes upp, derföre att inwåhnerna hwad skada dhe någonsin kunde.”⁸⁰

Ett hjärtskärande vittnesmål lämnas av fänriken Robert Petré

Sedan blef staden förbrend sampt allt hwad der fantz. Största medömkan hade man att se de små barnen, som moste gå med sijna mödrar utj diupa sniög-stöpet, som stod hästarna under buken och det arma folcket moste gå till fotz utj, och åskåda sijna huus och hem brinna, som en sådan gråt och jemmer hoos dem förorsakade, att en steen mott eder öfwer kunnat sig beweka, ty tog mest alla officerare ett liltet barn till sig och förde fram på hesten, men dhe större och mödrarna moste gå till fooths. Summan, wij läth intet manqvera det ringaste af dhe plågor, som kriget med sig bringar och Ryssen gjordt i våra gräntzer, undantagandes att steeka, och på annat barbariskt wijs hantera deras folck.⁸¹

När Rehnskiöld kampanjar i Polen 1703 skriver han ofta om att samla proviant åt armén, men sällan hur det går till. Att det inte alltid var så vänligt kan man gissa sig till, då polska bönder vid ett flertal tillfällen döms för mord på svenska soldater och därför blir halshuggna och steglade. Han skriver bl.a. ”Om aftonen uthcommenderades en capitein med 60 man infanterie att indrifwa boskap uhr skogarne, och effterslåå bönderne som sig i stoor mängdh därest oppehöllo.”⁸²

---

⁷⁸ Peter Englund, *Minnet av Poltava. Ögonvittnesskildringar från Karl XII:s ryska fälttåg*, Stockholm, 1998, s. 58.

⁷⁹ Englund, (1998), s 85.

⁸⁰ Sven Agrell, *Sven Agrells dagbok*, Stockholm, 1988, s. 9.

⁸¹ Robert Petré, *Robert Petrés dagbok under kriget ifrån år 1702 till slaget vid Pultava*, Lund, 1901, s. 214f.

⁸² Rehnskiöld, [utg. A. Quennerstedt], ”Generalen friherre Carl Gustaf Rehnskölds anteckningar och dagböcker 1701-1702; 22 dec 1702-19 okt 1704; 28 juli 1705-13 aug 1706”, i *Karolinska krigares dagböcker jämte andra samtida skrifter*, Bd IX, Lund, 1913, s.115.

Sedan mitt sista underdåniga bref har jag continueratt min wäg ända hith öfwer Pilsne; och som några byar där i kring intett welatt betala, har jag en del förbränt, och dell lättit uthplundra; in summa jag grasserar som sig bör och har nu temmligen satt rädhågan i folkett.⁸³

i dijt marchen har jag marcheratt medh facklan i handen, och där byn låg i wägen och intet hade betaltt uptände jag dän i alla hörnen, några bönder brunne och up, män jag rår intett därför och transiatt cum cteris dee skielma, äro intett bättre wärt [...] ⁸⁴

Attacker mot kvinnor och barn ansågs som övergrepp även av samtiden. Grotius menar att hämndaktioner mot oskyldiga civila strider mot naturrätten, inga handlingar får riktas mot oskyldiga personers liv. Men han anser att det inte finns någon otvetydig lag som föreskriver att krigsfångar alltid ska skonas. Marodörer och pirater omfattas inte av samma lagar som reguljära soldater. De lyder inte under en statsbildnings order enligt hans teori, utan de har endast som målsättning att skada. De omfattas därför inte av staters överenskommelser eller av sedvanerätt. Men kvinnor och barn är alltså undantagna (om de inte begått svåra brott eller uppträtt som män).⁸⁵ Och liksom naturrätten medger att man dödar sin fiende, har man också rätt att plundra hans egendom. Detta gäller även de som har gett sig till fånga.⁸⁶ De ovan karolinska övergreppen riktas ju just mot frikårer och uppstånd och det fanns alltså ett utrymme att gå mycket hårdhänt fram.

För att förstå plundringens primat för en dåtida armé, och varför källorna så frekvent berör det, så behöver man bara beakta underhållsproblematikens magnitud. Besinna att enbart de hästar som ingick i Lewenhaupts kurländska tross, behövde 25 ton foder om dagen. De 13 000 soldaterna krävde nästan 20 ton förnödenheter. Det var alltså omöjligt att transportera fram sådana mängder jämsides armén, utan furage och livsmedel måste sökas på plats. Grunden för att få arméernas försörjning att fungera var *kontribution*, en subtil omskrivning för utsugning av civilsamhällena armén passerade, i form av hot, tvång och ren utpressning. Tanken var att ett ockuperat område skulle betala skatt till ockupationsmakten istället för till de ordinarie myndigheterna. Systemet var bräckligt och byggde i mycket på att arméerna inte gick för hårt fram. Försvann bönderna försvann också mycket av livsmedlen och arbetskraften. På plats i fält fanns *regementskommissarier* för att sköta det administrativa och ekonomiska. Dessa var civila ämbetsmän med fältväbels rang som skötte den dagliga bokföringen av varor och

---

⁸³ Magnus Stenbock, [utg. A Quennerstedt], ”Bref och skrifvelser till Carl XII från Magnus Stenbock 1702-1705”, i *Karolinska krigares dagböcker jämte andra samtida skrifter*, Bd XII, Lund, 1918, s. 137.

⁸⁴ Stenbock, KKD Bd XII, s. 141.

⁸⁵ Grotius [III.3.2].

⁸⁶ Grotius, [III.5.1].

pengar. De skulle också upprätta kontakter med de civila företrädarna i områdena. De rapporterade till det civilbyråkratiska verket *generalkommissariatet*, som ingick i armén och som skulle övervaka att systemet fungerade och till vilket kommissarierna rapporterade månatligen och årligen. Det var ursprungligen ett civilt verk inom armén men underställdes 1702 Stenbock, vilket medförde att sättet att uppbåda kontributioner brutaliserades, vilket inte minst märks under den polska kampanjen. Genom särskilda allmänna påbud, *universalier*, preciserade förhållningsregler och standardiserade tariffer för hur kontributionerna skulle drivas in. Dessa sattes upp på offentliga platser i städer och byar. Lättast fick man fram förnödenheter genom att betala för dem. En armé på marsch lade, ungefär var fjärde dag, in en *stillaståendedag* då man drev in kontributioner, samlade in furage, bakade bröd, slaktade och utförde reparationer och vapenvård. Detta förutsatte att det fanns lokala resurser att ta till som kvarnar, smedjor, brygghus mm. Stillaståendedagarna kunde ibland bli flera veckor långa. Nyckeln till en framgångsrik framryckning var just att man noggrant förberett underhållet längs vägen. En rörlig fältarmé var hart när omöjlig att underhålla från slutet av oktober då betet började sina. Uppgiften att välja marschvägar låg på *generalkvartermästaren* som kartlade underhållsbehoven och möjligheterna med generalkommissariaten. Efter beslut från befälhavaren delade generalkvartermästaren upp marschvägarna och bivackområdena ner på regementsnivå. Där tog *regementskvartermästaren* över och delade ansvaret för underhållet med regementschefen, för hur området skulle delas upp mellan kompanierna och hur mycket de skulle få förse sig med. Allt kvitterades, ofta med råge, men man kan lätt tänka sig att soldaterna passade på att ta ut mer än vad de hade rätt till. Civilbefolkningen var ofta behjälplig i systemet – att fly var lika meningslöst som att rymma från ordinarie skattefogde. Kontributionerna var dessutom ofta mildare i samarbetsvilliga områden. Men man måste föreställa sig att indrivning av kontributioner krävde en direkt militär närvaro samt en hel del psykologi.⁸⁷

Stenbock uppträder i sina brev som en ganska skrupelfri utnyttjare av systemet för sin egen vinnings skull. I sin brevväxling med sin fru Eva Oxenstierna skriver Stenbock en lista över hur krigsbytet ska fördelas:

---

⁸⁷ Oscar Sjöström, *Fraustadt 1706. Ett fält färgat rött*, Lund, 2009, s. 41f, Einar Lyth & Pavel Konovaltjuk, *Vägen till Poltava. Slaget vid Lesnaja 1708*, Borgå, 2009, s. 20, 24-29, Axel Flodén, *Kontribution och revision under Stora Nordiska Kriget*, Karolinska Förbundets Årsbok, s. 175 och 183.

Jag öfversänder och här innelycht listan på dätt byte jag gjort och tänker vill gudh att öfversända om dätt man är giörligett, dätt är vackert precieust, juwelerna skattar jag en 2000 riksd.sängarna enn 600 och sijfverett är altijdh i sitt pris, och som däriblandh är några kalkar och messhakar så vila vij dem och skienka till kiörkor, och först förse vår socken kiörka på Bijby och Vapnö om jag dätt någensin får i possession.⁸⁸

Sedan följer en lista över hur bytet ska fördelas. De bästa mässhakarna och den praktfullaste kalken vill Stenbock att de själva ska behålla för konfirmationer av anhöriga i deras hem. Både det allmänna och särskilda anseendet känns också i att han ”hoppas fåå i Svärjet skolla hafva så vackert sijlver som vij.”⁸⁹

Det övriga silvret vill han sälja för att utvidga godset Bibys gränser med. Men han har en mer sympatisk förklaring till varför

och frögdar mig innerligen samt tackar min gudh som hulptit mig att kuna gie min Engell ett litet hybbe, som hoon kan säja vara sitt egitt, och måste min Engell dätt och kiöpa intett i mitt namn utan under sitt egett namn, ty dätt är min Engell aldeles till ett lifegett skiänkt [...].⁹⁰

Lewenhaupt själv tar starkt avstånd från de övergrepp han bevittnar (vilket är ovanligt i källorna som snarare beskriver sådana handlingar likgiltigt och avmått, ofta ganska så förnöjt)

Jag såg och föruth att thet hoos gemene Soldaten och andre ett stort sielfswäld, röfwande och plundrande åstadkummo: ty ther hwar och en får taga, och sedan skiuta skulden på then andra, är swårt får weta, hwem thet giordt hafwer.⁹¹

Hwar och en öfwerste eller commenderande officer begynte så småningom att willia blifwa sin egen öfwercommendeur, så snart han något afsides kom; att liggia stilla och åter effter godtycke marchera; bönderna luppo med alt thet the hade åth skogarne; Hwar och en tog thet han öfwerkom effter godtycke; röfwande och plundrande feltes eij heller; särdeles någre volunteurer drängiar eller andre liderlige som sig på sidorne undanstucke, för pennige upbärare af wisse regimenter uthgåfwo, ett och annat hwad the så kunde uptogo och allehanda sielfs wäld föröfwade.⁹²

---

⁸⁸ Carl Magnus Stenbock (utg.), *Magnus Stenbock och Eva Oxenstierna. En brefväxling. Senare delen*, Stockholm, 1914, s. 12.

⁸⁹ Stenbock (1914), s. 26f.

⁹⁰ Stenbock (1914), s. 12.

⁹¹ Lewenhaupt, s. 147.

⁹² Lewenhaupt, s. 159.

Men Bauer, som på något sätt wille släckia sin harm, gick vid Neustädtken in utii landet, effter thet honom intet förhindras kunde, brände, plundrade och bortförde alt thet bondefolket och the arma barnen han kunde få fast, handterades thess utan jämmerliga ther han framför,⁹³

Vid en audiens inför kungen påpekar Lewenhaupt han att själv aldrig har försökt berika sig, även om han skulle ha kunnat sopa igen spåren av sådana stölder efter sig

Nådigaste Herre, hade iag på sådant sätt welat tient Eders Maj:t, så skulle iag nu kunnat warit en rijk och behållen man, i stället för, att iag en fattig karl är; och hade iag wäl kunnat hafft förstånd nog thet således at giöra, at iag alle effterkommande observationer litet fruchta skulle: Men Gud ske lof, iag hafwer ett bättre samwete, och mitt upsåt hafwer alltid allenast till Eders Maj:ts nytta ländt.

Kungen svarar ”Ja det är omöijeligt at icke små egennyttigheter förelöpa, allenast man kommer till thet som man hafwa vill.” Lewenhaupt anmärker trotsigt ”Men allernådigaste Konung, uthi hwilckenthera delen hafwer iag bäst handlat, antingen at iag thet uthi Eders Maj:ts pung stuckit hafwer, eller om iag hade stuckit thet uti min pung, till hwilcket iag lägenhet nog hade?”⁹⁴ Kungen blir härvidlag högröd i ansiktet, yttrar inte ett ord och beger sig så småningom till sitt kvarter.

Den kritik Lewenhaupt får utstå för sin relativa humanism kommenterar han ”iag skulle handtera them med tummeskrufwar, brännande och annat, som man wid Hans Maj:ts armée brukade, så finge iag wäl thet iag hafwa borde; in Summa iag wore alt för liummer i konungens tienst,”⁹⁵

Man kan reflektera över varför Lewenhaupt vill framställa sig på detta sätt. Inom naturrätten fanns alltså krav på måttfullhet, fromhet och medmänsklighet samt ett förakt för girighet. För att framstå som sympatisk och tilltalande för sin samtid, så syns det som om det är de förra karaktärsdragen som han vill teckna av sig själv. En adelsmans och officers ära var på ett övergripande plan kopplat dels till lag och dels till allmänmoral. Ära fick dock inte konkurrera med kristen fromhet och om en ärehandling saknade legitimitet, kunde det väcka Guds vrede. Att likställa det abstrakta begreppet ära med det mänskliga livets värde var att utmana den gudomliga ordningen. Därför är det naturligt att Lewenhaupt vill framstå som helt ointresserad härvidlag. Enligt Pufendorf är fromhet en fundamental egenskap. Han skriver

---

⁹³ Lewenhaupt, s. 94.

⁹⁴ Lewenhaupt, s. 143.

⁹⁵ Lewenhaupt, s. 103.

”Den kristna religionens lära är också att man inte vinner Guds bevågenhet genom ädel börd, makt eller rikedom utan genom uppriktig fromhet, som kan ägas lika väl av den ringe som av den högt uppsatte.”⁹⁶ Äregirighet nämner Pufendorf f.ö. som den gruvligaste lasten.⁹⁷

Ett klassiskt exempel på övergrepp är när svensk trupp låter massakrera ryska krigsfångar efter slaget vid Fraustad 1706. Ryssarna har slängt gevären ifrån sig, sträcker upp händerna och ropar på pardon. Men löjtnanten Joacim Lyth beskriver hur Rehnskiöld låter

straxt formera en cretz af dragoner, cavallerie ock infanterie, utj hwilken sig alla öfwerblefne ryssar församla måste, ungefär wid pass 500 man, som straxt utan någon nåd i cretzen blefwo ihilskutne och ihialstuckne, att de föllo öfwer hwarandra som slacktefår.⁹⁸

Enligt Grotius ska krigsfångar skonas enligt naturliga principer som godhet och rättvisa.⁹⁹ Incidenten med avrättningen av ryska fångar efter slaget har blivit legendarisk i den karolinska historieskrivningen. Vad som hände var att ryska soldater hade vänt sina uniformsrockar ut och in, så att det röda fodret blev synligt. Detta gjorde de redan innan slaget och detta för att kännas igen bland de sachsiska trupperna. Men av svenskarna uppfattades det som om det gjorts i ett försök att dölja nationalitet. Hela episoden, då 500 fångar avrättades, berodde alltså på ett missförstånd. Enligt Oscar Sjöström hade ryssarna begått ett grovt brott enligt tidens sed, då de ju försökte fuska sig till en krigsfångenskap, som vid denna tid inte alls var allom given. Svenskarna trodde, att ryssarna försökte få samma villkor som sachsarna. Sjöström spårar eftervärldens bild av massakern, som det värsta övergreppet i svensk militärhistoria, till Voltaire som i sin tur lutar sig mot okända källor. Voltaire verkar mest gissa sig till att det var en hämnd för liknande, ryska övergrepp. Man ska också komma ihåg att Fraustadt utspelar sig innan nationalismen och nationalstater, som vi känner begreppen, existerade. Att mörda ryssar var inget man rimligen kunde sträva efter med nationalism som skäl. Att dra paralleller till moderna folkmord ter sig därför som absurt. Slutligen så finns det en uppfattning om att kungen skulle ha uttryckt sitt gillande över massaker (en uppfattning som även framförs i Armémuseums film om slaget). Kungens kommentar om ”fångarna”

---

⁹⁶ Lewenhaupt, s. 91.

⁹⁷ Pufendorf, [II.5.6].

⁹⁸ Joacim Lyth, *Joachim Mathiae Lyths dagbok*, Stockholm, 1986, s. 31.

⁹⁹ Grotius, [III.11.13].

syftar inte på massakern utan på upprättandet av särskilda regementen med sachsiska krigsfångar! Det är detta som brevväxlingen mellan Rehnskiöld och kungen avser.¹⁰⁰

Grotius menar att ett straff bör efterskänkas av godhet, mildhet och ädelmod även om det inte krävs rent juridiskt. En soldat sparar liv, inte för att lagen kräver det utan för att det är rättfärdigt utifrån religion och moral. Han dömer ingen till döden, om det inte krävs för att rädda honom själv liksom han, utifrån humanistiska instinkter, benådar dem som gjort sig förtjänta av dödsstraff.¹⁰¹

8.3 Om människans handlande

Sedan kungen med en förtrupp korsat Dnjepr är Lewenhaupts och Creutz order att leda resten av armén till staden Otsakow för att ansluta till honom. Lewenhaupt följer aldrig ordern utan kapitulerar med armén inför en numerärt underlägsen styrka. Den besynnerliga omröstning som föregår kapituleringen har alltid förvånat historiker. Englund beskriver den som ”en mycket underlig och unik åtgärd” och Alf Åberg citerar några dragoner ur Albedyhls livkompani ”Varför frågar man oss nu? Tillförne har man aldrig frågat oss utan det har hetat: gå på!”¹⁰²

Lewenhaupt beordrar alla officerare vid de olika enheterna att komma till honom för att vidarebefordra de order kungen gett honom, sondera läget och för att få klarhet i om det finns någon förutsättning bland manskapet för en ny strid

Det kunnen I wäl tanckia, att Hans Maj:t intet kan hafwa givit andra ordres än sig till att försvara så länge man kan, och derföre nåste iag först weta, hwad I, edre officerare och gemene att giöra sinnade ären, för än jag eder säija kan, hwad iag giöra will, Eder står nu allom först fritt att votera och sedan mig att concludera, och måste iag derföre först nödwändigt weta, huruledes edre gemene underhafwande Soldater sinnade äre, till hwilcke hwar och en af eder straxt rida och mig theras swar och mening skaffa måste.¹⁰³

När svaret dröjer skickar han iväg officerarna för att fråga om trupperna är redo att ”antingen till det yttersta att fächta eller till att döa”¹⁰⁴ (alternativet att hitta en reträttväg har alltså

¹⁰⁰ Sjöström, s. 241f, 270 och 288ff.

¹⁰¹ Grotius, [III.11.16].

¹⁰² Peter Englund, *Poltava. Berättelsen om en armés undergång*, Stockholm, 1988, s. 253 och Alf Åberg & Göte Göransson, *Karoliner*. Höganäs 1976, s. 131.

¹⁰³ Lewenhaupt, s. 263f.

¹⁰⁴ Lewenhaupt, s. 265.

plötsligt försvunnit). När Lewenhaupt ber sina officerare fråga soldaterna om det vill strida får han beskedet att det är många som inte svarar ”theras folck hade tegat helt stilla och icke welat swara them ett ord”.¹⁰⁵ Eller ”att the intet kunde låta massacrera sig, Då lät war till att see, hwad klockan hade slagit, och huro wäl sinnade the wore till att fächta.”¹⁰⁶

När soldaterna inte svarar ska man komma ihåg att tyst acceptans godtogs av naturrätten

Sålunda kan ibland tystnad i kombination med vissa omständigheter fungera som tecken och uttrycka samförstånd. [...] Följaktligen existerar också tysta överenskommelser, nämligen då vårt samtycke inte uttrycks genom det slags tecken, som normalt brukas i förbindelser människor emellan, utan uppenbart framgår av sakens natur och andra omständigheter.¹⁰⁷

Lewenhaupt har alltså en juridisk möjlighet att tolka det som om att manskapet vill kapitulera, givet omständigheterna. Han verkar själv ha haft uppfattningen om att det stod mycket illa till bland trupperna. Han tar de högsta officerarna åt sidan och håller en omröstning ”voterandes ifrån then yngste, och rent uth säijandes hwar och en sin mening och tanckar.”¹⁰⁸ Därefter fattar han det avgörande beslutet att armén ska ge upp. Och även om armén skulle ha lyckats slå sig igenom någon av fiendens flyglar och lyckats sätta kurs mot Tartariet så ”war intet säkrare än igenom hungren att omkomma; utan och att wij ingen wägwisare der till hade.”¹⁰⁹ Bl.a. Englund spekulerar i att Lewenhaupt driver sin ledning åt det håll han själv vill, d.v.s. kapitulation.

Omröstningsförfarandet kan ses mot bakgrund av ett naturrättsligt resonemang. Pufendorf skriver

Vidare, för att löften och avtal skall kunna förpliktiga oss att ge eller utföra något, där vi tidigare inte haft någon skyldighet, eller att avstå från att göra något, som vi dessförinnan hade haft rätt att göra, krävs obetingat vårt frivilliga samtycke. Uppfyllandet av varje löfte och avtal är förenat med någon slags besvär, och det starkaste argumentet för att vi inte har någon rätt att klaga över den saken ligger däri, att vi frivilligt har samtyckt till något, som vi hade kunnat undvika.¹¹⁰

Naturligtvis kan man röstningsförfarandena som ett ogenerat och fegt försök att vältra över det ohyggliga ansvaret att kapitulera med armén på flera. Men ur ett naturrättsligt perspektiv

---

¹⁰⁵ Lewenhaupt, s. 265.

¹⁰⁶ Lewenhaupt, s. 265.

¹⁰⁷ Pufendorf, [I.9.9].

¹⁰⁸ Lewenhaupt, s. 266.

¹⁰⁹ Lewenhaupt, s.266.

¹¹⁰ Pufendorf, [I.9.8].

så finns det visst stöd för åtgärden. Han är naturligtvis medveten om den eviga skam som skulle följa honom om han valde kapitulation, men han verkar uppriktigt övertygad om att en drabbning med största sannolikhet skulle sluta mycket illa och mer utvecklas till en massaker än till verklig strid ”Seendes derföre folckets alt för stora consternation, och fruchtan, hwarigenom det snarare till bara en Massacre och af slachtande, än till något fächtande hoos oss komma kunde [...]”¹¹¹ Pufendorf menar att det ofta händer att man just ställs inför situationer där argumenten talar för två lösningar och man är oförmögen att själv av vilken av dem som är bäst. Regeln som då gäller är att skjuta upp handlingen ”Ty att bestämma sig för att handla innan tvivlen ännu undanröjts, inbegriper en vilja till brott eller i varje fall ett åsidosättande av lagen.”¹¹² Lewenhaupt försöker verkligen skjuta upp beslutet så länge som möjligt, något han i och för sig motiverar med att kungen ska hinna i säkerhet.

Vidare är Lewenhaupt tydlig med att en fortsatt strid vid Perevolotjna är hopplös, eftersom ”wåre trouppar [...] i största confusion och lika som uti en Säck inneslutna stodo.”¹¹³ Det är viktigt för honom att understryka att anledningen till att armén har hamnat i denna omöjliga situation inte beror på honom själv, utan i första hand på Rehnskiölds otydliga eller obefintliga befälsföring under själva slaget. Rehnskiöld rider planlöst fram och tillbaka över slagfältet. Han svär, förbannar, anklagar och uppträder på alla sätt, för ett officersideal, opassande. Lewenhaupt beskriver hur ”Medan iag härmed påhölt, kom åter Feltmarskalcken med ond mine, frågandes, hwart fanen iag wille wägen taga [...] med flere effter wanligheten swåre ord. [...] Blef uthi mitt sinne alldeles förtretlig och önskade mig hellre döden än längre under något sådant commendo.”¹¹⁴ Hans starka reaktion har stöd hos Pufendorf

En ännu värre försyndelse är det att visa förakt för andra genom yttre tecken som handlingar, ord minspel, skratt och allt slags skymfligt beteende. Denna försyndelse måste anses desto värre, ju mer man därigenom väcker andras vrede och hämndbegär. Det finns faktiskt många som skulle föredra att utsätta sig för livsfara, för att inte tala om att bryta freden med andra, framför att tåla en förolämpning utan hämnd. Skälet är att förolämpningen kränker ära och anseende, som inte får fläckas om människan skall kunna bevara sin sinnesro.¹¹⁵

---

¹¹¹ Lewenhaupt, s. 266.

¹¹² Pufendorf, [I.1.6].

¹¹³ Lewenhaupt, s. 400.

¹¹⁴ Lewenhaupt, s. 242.

¹¹⁵ Pufendorf, [I.7.6].

Rehnskiöld agerande är överilat och upphetsat och han delger inte någon annan de stridsplaner som eventuellt finns. Han ber heller inte några andra om råd. Lewenhaupt fortsätter: ”Gifwe Gud vår allernådigste Konung intet hade varit blesserat och sig sielf antaga kunnat, aldrig hade det så gådt.”¹¹⁶ ”Ty Hans Maj:t är en så nådig herre, att han hwars och ens tanckar gärna hörer, wid sådan lägenhet, som oftast sielf frågar, hwilcket säkerligen alltid högstnödigt är.”¹¹⁷ Enligt Pufendorf ska en regent alltid inhämta den kunskap som är av betydelse för dennes maktutövning ”eftersom ingen kan sköta en syssla förtjänstfullt utan att först ha skaffat sig de nödvändiga insikterna.”¹¹⁸

Grotius anser att all meningslös strid ska undvikas. Härmed avses strid som inte tjänar annat syfte än att uppvisa styrka. Det strider både mot kristna plikter och mot mänskligheten självt. En härskare kommer att få svara inför Honom om de låter ljuta blod på ett sådant sätt varför de ska förbjuda sådana strider.¹¹⁹

I en intressant passage ifrågasätter Lewenhaupt t.o.m. kungens befälsföring. Under det initiala avancemanget vid Poltava ser sig Lewenhaupt tvingad att, under häftig beskjutning, omformera från kolonn till linje och bilda front med högra flygeln då den vänstra har gjort det samma. Ordern om omformering har ropats fram från vänster där både kungen och Rehnskiöld befinner sig. Under det senare kaoset ger fältmarskalken Lewenhaupt en åthutning för denna vansinniga manöver. Lewenhaupt antyder då att det är kungen själv som beordrat detta ”Jag kan försäkra eder att dessa ordres äro ifrån wänstra flygelen och ifrån regimente till regimente komne, antigen Hans Maj:t eller Eders Excell:ce dem gifwit hafwer, kan iag intet weta, Gud förbarme mig om de ifrån mig komne äro [...]” Rehnskiöld tror honom, men upprepar en fyra-fem gånger att den som givit ordern ”intet handlat som en rederlig man.” Rehnskiöld rider därpå fram till kungen ”på sin Ryss bår sittandes” och frågar om ordern kommit från honom ”Hafwer Eders Maj:t gifwit ordres att Infanteriet uthi Fronte upmarschera skal. Hans Maj:t blef röd i ansichtet och swarade neij, på ett sätt att man wäl skolat kunna tänckia att these ordres dock af Hans Maj:t komne worde.”¹²⁰

Ytterst är det alltså andra som förorsakat situationen som Lewenhaupt befinner sig i och därmed det kapitulationsbeslut han tvingas fatta. I en sådan situation, som en person oförskyllt

---

¹¹⁶ Lewenhaupt, s. 234.

¹¹⁷ Lewenhaupt, s. 237.

¹¹⁸ Pufendorf, [II.11.2].

¹¹⁹ Grotius, [III.11.19].

¹²⁰ Lewenhaupt, s. 241.

har hamnat i, menar Pufendorf att ingen kan ”anses vara upphovsman till den handling som han inte hade någon makt över, vare sig när det gäller handlingen i sig eller dess orsak.”¹²¹ Lewenhaupt tvingas fatta ett beslut, därför att han inte har något val. Pufendorf skriver att i ett sådant läge ”där är det inte människan själv utan den som försatt henne i detta nödtvång som skall anses vara upphovsman till den handling, vartill människan mot sin vilja lånar sin kropp och sina krafter.”¹²² Vidare ”Ingen kan anses vara upphovsman till den handling som han inte hade någon makt över, vare sig när det gäller handlingen i sig eller dess orsak. Man ansvarar enbart för sina egna handlingar.”¹²³ Lewenhaupt arbetar verkligen hårt för att övertyga läsaren om att något annat alternativ än kapitulation helt enkelt är ogörligt, en situation som Pufendorf kommenterar ”Inte heller kan någon göras ansvarig för att inte ha åstadkommit det som överstiger hans krafter, vare sig det gäller att förhindra något eller att utföra det. Därav det vanliga talesättet: man är inte skyldig att göra det omöjliga.”¹²⁴ Beskrivningen av situationen vid Perevolotjna lämnar inget tvivel om att en strid skulle handla om ett gagnlöst bondeoffer av ”till upoffres gående fattige och meenlöse får [...]”¹²⁵

Jag såg Hans Maj:t med alle sine qwarbehållne truppar införd uthi ett håål, der man snarare fåår och gitter uthi wachta kunde, än någre truppar för en starck och segrande fiende; och der jämte alle så decontenancerade och confuse, att ingen sielf wiste hwad han företaga skulle; Förutan att oss nu alle wägar vidare att fortkomma, igenom vårt egit wållande afskurna woro [...].¹²⁶

Han beskriver situationen i hären

och wore de som wid stranden och annorstädes sig undanstuckit intet at bringas till sine Estandarer igen, uthan dränckte sig heller många uthi Niper strömmen, när de höllo på der att öfwersimma, många föllo uthi Cossackernes händer, och åthskillige som kunne gingo till fienden öfwer. [...]Uthi ett sådant tillstånd nu skulle iag emothtaga commendoet öfwer trupperne och hielpa till rätta, det som ingen utan Gud allena igenom under och mirakel göra kunde [...].¹²⁷

På samma sätt försöker han med många och långa uträkningar övertyga om att fienden varit överlägsen vid föregående års batalj vid Lesnaja, annars hade han inte haft rätt att retirera. Här

---

¹²¹ Pufendorf, [I.1.17].

¹²² Pufendorf, [I.1.10].

¹²³ Pufendorf, [I.1.17].

¹²⁴ Pufendorf, [I.1.23[[6]].

¹²⁵ Lewenhaupt, s. 243.

¹²⁶ Lewenhaupt, s. 251.

¹²⁷ Lewenhaupt, s. 258.

låter han sätta armén i säkerhet eftersom ”wij effter menskelig möijelighet warit uthi något tillstånd thet ännu andra dagen med en så mächtig och öfwerlägse fiende å nyo at antaga.”¹²⁸

Vid Perevolotjna vill Lewenhaupt under inga omständigheter tvinga armén till strid, utan han är mycket tydlig med att den självmant ska våga batalj. Dessutom vill han inte vara ensam om beslutet. Pufendorf skriver också: ”Då flera har samverkat i en handling, varav skada uppstått, skall i första hand den hållas ansvarig som beordrat eller genom något annat tvångsmedel drivit de andra till handling.”¹²⁹ Att undvika en utsiktslös strid är därför acceptabelt. Det är naturrättsligt korrekt att ”undvika att av obetänksamhet offra soldaterna att slaktas av fienden [...]”.¹³⁰ Lewenhaupt sammanfattar sitt kapitulationsbeslut på ett sådant sätt i en känd passage

Hade iag till att winna något namn af en fåfång bravoure, kunnat bringat öfwer mitt samvete ett sådant blodbad af alt vårt folck att anrätta, och allenast warit om min egen Person bekymrader, fast om jag alldrig förr wijst mig af fiendens kuglor och krut så snart wara skrämder, jag hade väl funnit lägenhet det fattiga folcket på slachte bäncken att föra, och mig så väl som andre igenom tidigt till fånga gifwande att conservera: Men iag hade mera fruchtan för en allwettande Gud, otidige blodzskulder swårt uthkräfwer, än iag aestimerade den blamen som iag nogsamt tänckte, hoos mine particulier fiender att intet kunna undgå [...].¹³¹

8.4 Om människornas naturgivna tillstånd

Lewenhaupts berättarteknik bygger på att han först redogör för vad som hänt för att sedan överlåta till läsaren (formuleringen är vanligen ”hwar redelig man” eller ”hwar ärlig man”)¹³² att dra sina egna slutsatser. En (av ett otal) varianter finns efter slaget vid Lesnaja:

Jag lemnar ändock gärna hwar ärlig man så wäl denna actionen som alt det andra, om hwilcket iag dess utan sannfärdeligen skrifwer under sitt fria omdöme, till att desintresserat mig beröm eller feel effter egit godt tycke.¹³³

Lewenhaupts snudd på legendariska karaktärsdrag att se fiender överallt (”huru menniskorne gemenligen sinnade äro”)¹³⁴ är kanske inte så paranoid som det framstår idag. Även Pufendorf

¹²⁸ Lewenhaupt, s. 188.

¹²⁹ Pufendorf, [I.6.8].

¹³⁰ Pufendorf, [II.18.11].

¹³¹ Lewenhaupt, s. 267.

¹³² T.ex. Lewenhaupt, s 188.

¹³³ Lewenhaupt, s. 213.

varnar för att en människa kan hamna i dylika situationer. Naturtillståndet kännetecknas av ”nära nog ständiga misstankar, misstro, försök att rasera andras makt, lusten att förekomma andra eller stärka sin egen ställning genom att störta andra i fördärvet.”¹³⁵

Han tillhandahåller t.o.m. riktlinjer för sådana lägen:

Liksom en rättskaffens människa är nöjd med sitt och låter bli att trakassera andra eller trakta efter dess egendom, lika naturligt är det att en försiktig människa, som slår vakt om sin egen säkerhet, visserligen vill betrakta alla andra människor som sina vänner men icke desto mindre räknar med att de när som helst kan förvandlas till fiender. Han bör leva i det slags fred med alla som han misstänker kan förbrytas i krig nästa ögonblick.¹³⁶

Det är något Lewenhaupt tagit fasta på och som tydligt framkommer i passager som ”glädiandes mig allena deröfwer, att Gud den allrahögste, engång hafwer låtit komma sanningen i dagzliuset, och intet tillåtit att min oskuld igenom sådane och dylike intriguer af min hemlige owänner förtrampas skulle [...]”¹³⁷ Eller

Wäl kunde wara förmodeligit att aldrig någon bakdantare tunga sitt förgiffit på en så swår antidote hade kastat kunnat; men som diefwulen lögnenens fader oförskämder är och wäl tordes säija wår Herre Christo sielf lögn i ansichtet, hwarföre skall det då komma mig underligit före att hans effterföljare mig thet på ryggen gjöra, hwad deras förmann minom Frällsare i ansichtet giordt.¹³⁸

Sker någon olycka, så måste den hafwa skullden hwilcken hon wederfaren är, mäst både af wänner och okiände prisader, fast om mången olycklig kan hawfa wisat mycken större dygd och skickelighet uthi sin swåraste olycka, än mången lycklig uthi sin största lycka. Dock hawfer olyckan detta föruth att sig sällan några afwundmän och större fiender igenom henne infinna, fast hon och der jämpte tåleligen fördraga måtte, att sig många theröfwer frögda och gärna swårare än hon warit hafwer önskade.¹³⁹

Även Stenbock visar tendenser på misstänksamhet i sin korrespondens med kungen. Han oroar sig vid ett tillfälle att en marsch går för långsamt och att detta ska väcka kungens missbehag. Han skriver

---

¹³⁴ Lewenhaupt, s. 202.

¹³⁵ Pufendorf, [II.1.11].

¹³⁶ Pufendorf, [II.2.11].

¹³⁷ Lewenhaupt, s. 173.

¹³⁸ Lewenhaupt, s. 189.

¹³⁹ Lewenhaupt, s. 202f.

hafwandes jag arbetatt som en hundh nu i tridje wekan ber på dätt underdånigaste Eders Kungelige Majestett eij sätter troo till mina fienders critique, som ofelbart lära tadla på min condouite utihj allt dätt jag giör; [...] så måste jag efwen wäl befara, att jag oachtandes min oförfalskade troohet, af mina missgynnare lærer beskyllas för försummelig, så fram Eders Kungelige Majestett eij i nåder täckes dem munnen att stoppa, och för mig med ett nådigt öga att anse [...].¹⁴⁰

Stenbock har en genuin ovän i en överstelöjtnant Wolmar Meijerfelt och han skriver till kungen

Såsom een wiss Meijerfelt [...] icke allenast mig med föracktelige ord och all dispect bemött, utan och skall hafwa fält på min baak, [...] sådanne ord att dhe deröfwer faasade; i dy derigenom eij mindre touscherandes den autoritét iag å Eders Majj:tz wägnar presentera bör, utan och min reputation och heder en particulier [...].

Stenbock hoppas på kungens stöd och att Meijerfelt ”må för et slijkt brått och tilfogad sijdwyrndnad ansees efter Eders Kongl. Majj:tz Krigzarticlar.¹⁴¹

I tvisten dem emellan får överstelöjtnanten stöd av sin äldre bror, generalen Meijerfelt. En krigsrätt tillsätts för att avdöma saken men kungen beordrar sina generaler att i stället avgöra saken i vänlighet.¹⁴²

8.5 Om rätten över liv och död

I den reformatoriska traditionen finns en tydlig distinktion mellan lagen och evangeliet. Lagen tillhandahåller regler för samhället och för politiken, evangeliet erbjuder Guds nåd och försoning. Pufendorfs syn på relationen mellan rätt och religion kan beskrivas som en sekulariserad samhällslära, där juridiken hade en självständig ställning gentemot teologin. Naturrätten var en produkt av Guds vilja och det finns därför inte något tvivel om dess bindande karaktär.¹⁴³ Han skriver ”Typiskt för den naturliga friheten är att den, som lever i det tillståndet, inte har någon annan över sig än Gud och är underkastad endast Hans straff.”¹⁴⁴ Vidare menar han att människan ”så långt möjligt är låter Hans vilja komma till uttryck eller

¹⁴⁰ Stenbock, KKD Bd XII, s. 209.

¹⁴¹ Stenbock, KKD Bd XII, s. 261f.

¹⁴² Stenbock, KKD Bd XII, s. 278.

¹⁴³ Den främsta akademiska konflikten Pufendorf var indragen i var gentemot sin kollega Nicholas Beckman och den handlade just om relationen mellan modern naturrätt och konservativ, lutherska jurisprudence. Det var en mycket infekterad tvist där en upprörd Beckman utmanade Pufendorf på duell vilket den senare dock avböjde. Nihlén, s. 56.

¹⁴⁴ Pufendorf, [II.13.5].

lyder Honom.”¹⁴⁵ Lewenhaupt vill framhålla att han handlat i enighet med både Guds vilja och naturrätten

Män Emädan mine Splitterdomare, denne frågan så ostridijdigt felachtigt giöra, så frågar Jag them; Hwad dem tycktes om den allwijse Gudens egen förordning i dylicht mål? Är icke uti 5. Mose B. 20 C. 8 v. sådant förhållande, klart nog, så approberat som befalt? ¹⁴⁶

Femte Mosebokens 20:e kapitel bär titeln ”Krigslagar” och i åttonde versen beskrivs skyldigheten för ett befäl att sända hem räddhågsna krigare inför drabbning, så att resten av hären inte ska smittas av modlöshet. Både kyrkofadern Augustinus och Thomas ab Aquino resonerar om förhållandet mellan världslig och gudomlig rätt. Aquino menar att människan (till skillnad från djuren) har en möjlighet att förstå skillnaden mellan vad som är rätt och vad som är fel, vad han bör sträva efter och vad han bör undvika. Han går så långt att han menar att lag som inte korresponderar mot gudomlig rätt eller naturrätt inte har auktoritet att binda moraliskt.¹⁴⁷

Skillnaden mellan naturrätten och moralteologin härrör för det första ur deras källor. Om Bibeln begär något, som vi inte kan förklara med förnuftets hjälp, hör påbudet uteslutande till moralteologin. Inom teologin är lagen ett gudomligt löfte, ett förbund mellan människan och Gud. Det som har sin grund i Guds uppenbarelse, men som är ouppnåeligt genom förnuftet, abstraheras från naturrätten. Men den största skillnaden är att naturrätten endast syftar till det som äger rum i jordelivet, och med den utgångspunkten leder den människan till ett liv i gemenskap med andra människor. Moralteologin däremot formar en kristen människa, där föresatsen inte enbart är ett hedervärdigt jordeliv utan även att uppnå det eviga livets belöning. Människans yttre seder anpassas till vad som är bäst och hennes själ till att överensstämja med Guds vilja. Den klandrar handlingar som kan tyckas invändningsfria, men som grundas i ett orent hjärta. Naturrätten befattar sig inte med livet efter detta utan syftar endast till mänskliga forum, hennes yttre handlingar. Kärnan i lagen har Gud sammanfattat i två punkter: älska Gud och älska din nästa. Naturrätten kan i sin helhet återföras till de två första. Regler om den mellanmänskliga gemenskapen kan liknas vid den senare.¹⁴⁸

---

¹⁴⁵ Pufendorf, [I.4.7].

¹⁴⁶ Lewenhaupt, s. 404.

¹⁴⁷ Wacks, s. 19.

¹⁴⁸ Pufendorf, s. 33, 35f, och 40.

Den karolinska arméns enastående höga krigsmoral grundades på åttlydnad av dels en religiös auktoritet och dels en militär. En gudfruktig människa skulle lyda fursten av Guds nåde, svek han honom så svek han Guds vilja. Alla är bundna att fullfölja sina plikter och åtaganden, *obligio*, en tanke som härrör från den romerska rätten. I naturrätten har *obligio* en moralisk dimension som upprätthåller sig med vad som är ärofullt eller skamligt och som utövar krav på människans samvete och vilja. Den som har makten över människan att fullfölja sina plikter är Gud. Gud vill att en människa ska fullfölja sina plikter enligt de regler som har statuerats av naturen.¹⁴⁹

Ett annat exempel på att det var acceptabelt att kapitulera inför omöjliga odds ges av fänriken Anders Philström som tillhör en av Dalregementets olyckliga avdelningar som fastnar i reduttsystemet vid Poltava. Englund citerar honom ”General Roos lät kalla tillsammans alla officerarna och efter noga delibererande resolverar sig samma skans att uppgiva, förnämsta orsaken att bussarna alla hade förskjutit sig att de hade ingen ammunition igen, och för det sista var för oss intet hopp att få någon securus [...].¹⁵⁰ Roos skriver själv hur han stämmer av situationen med sina officerare ”Hwilcke alle funno bäst att emottaga ett så godt tillbudet accord, hälst effter der många wore blesserade, många utan gewähr, dels fattades ammunition, många bröd, och watn war ej heller inne.”¹⁵¹

I detta sammanhang kan det lyftas fram att en ed (och även en soldated) inte var skriven i sten enligt naturrätten. En ed i sig gör aldrig en omöjlig förpliktelse giltig. ”Rättskraft saknar också eder att utföra förbjudna handlingar [...] som föreskrivs av gudomlig eller mänsklig lag.” ”En ed förändrar slutligen varken egenskaper eller innehåll i det löfte eller avtal som eden beledsagar. Att gå ed på att göra det omöjliga är därför meningslöst.”¹⁵²

För Pufendorf är krig ett helt naturligt fenomen; staten har rätt att kräva krigstjänst av sina medborgare och Pufendorf sätter upp regler för de plikter som gäller härvidlag. Soldaten har rätt att få en tillräcklig utbildning, han får inte stympa sig själv, han får inte vara feg men det kan finnas situationer då han hellre bör ”rädda sitt liv än hålla sin ställning, eller om

---

¹⁴⁹ Lindeberg, s. 75.

¹⁵⁰ Englund, (1998), s. 115.

¹⁵¹ Lewenhaupt, s. 335.

¹⁵² Pufendorf, [I.11.6].

ställningens värde inte motsvaras av de inbegripna medborgarnas liv.”¹⁵³ Det fanns alltså en möjlighet att kapitulera, om en strid var utsiktslöst.

Man kan helt klart skönja juridiska öppningar som försvarar Lewenhaupts handlande. Något som samtiden var tvungen att beakta och kanske ta hänsyn till. Dels att han står inför en omöjlig situation och dels att han själv oförskyllt hamnat i den. Varianter av förhoppningen om att det är på det sättet hans handlande ska förstås, är ett återkommande tema under hans fångenskap i Moskva ”man olyckan alltid den hwilcken commandoet hafwer i sådane fall tillskrifwa plägar, utan till att betrachta hwad orsaken der till är.”¹⁵⁴ Att fatta detta svåra beslut har snarare varit en modig uppoffring

Men iag kan på mitt samwete försäkra, att Gud igenom en särdeles nåde mig mitt hierta uthi bröstet lemnat hade, då det för största delen uthi böxerne af de andre satt [...] Jag hafwer ett godt samwete för min Gud och min allernådigste Konung. Jag leer öwer mine hemlige wanlige fienders och bakdantares effertaal.¹⁵⁵

Lewenhaupt levde i en tid då människor var benägna att identifiera sig med Israels folk och Bibelns ord tolkades bokstavligt. Det märks tydligt hur detta påverkar hans rättsuppfattning och om hans berättelse är tänkt att förmedla ett försvar inför samtiden, bör det religiösa ha vägt tungt även för dem.

I kapitlet om rätten över liv och död behandlar Pufendorf även straffmätning och han uttrycker här sina värderingar härvidlag. Pufendorf anser att ”Genom att framhålla de straff undersåtarna riskerar har de ett medel att tygla deras ondska, för att flertalet människor skall kunna leva med varandra under inbördes trygghet.”¹⁵⁶ Men han menar också att man först ska se till brottslingens bästa ”plågan i straffet förbättrar hans karaktär och utsläcker hans drift till brott.”¹⁵⁷ Straffets stränghet avgörs av brottets grad, och även om människor bör visa varandra mildhet, så kan människans trygghet och statens säkerhet kräva svåra straff. Grundprincipen är att straffet ska stävja människans lust att begå brott.¹⁵⁸

---

¹⁵³ Pufendorf, s. 184.

¹⁵⁴ Lewenhaupt, s. 268.

¹⁵⁵ Lewenhaupt, s. 268.

¹⁵⁶ Pufendorf, [II.13.5].

¹⁵⁷ Pufendorf, [II.13.8].

¹⁵⁸ Pufendorf, [II.13.8].

Rehnskiöld berättar om flera incidenter och efterföljande rättsskipning

Dit. om morgonen bleff polska adelsman Gembast [?] justificerat, som med dess dräng ihäls slagit en svensk ryttare, denne adelsman war af wacker härkomst och goda medel, hwarföre och Cardinalen kortt för uth sielf söckt pardon för honom, men swarades att hans brått inte kunde sådant tillåta. Samma dag hade och dhe från destricten Brestensi och Radzieiovensi uthskickade med H:r General conference om hwad som wijd deras commitier kunnat passera, och annan deras angelägenheet, till hwilka destricter och H:r Generalen samme dagh afsände Öfwerstlieut. Burenschiöld med ett executionspartie.¹⁵⁹

Och som samme dag beswär inkommo öfwe en svensk dräng, som skutit ihäl en polsk bonde och förmentes hafwa retirerat sig uti någät klåster i Warschou; Alltså och på det polackarne måtte see sig wederfares lijka justice, som den svenska sijdan praetenderades då polackarne någon missgierning föröfwade; så skreef H:r Generalen straxt till Primas Regni och biegrte att i klostren om samme missdådare effter sökias måtte, och der han kunde ehrtappas, sickas till armen att dömmas och exeqveras.¹⁶⁰

Elliest, somm berättelse inkom att 2:ne svenska hustrur en milhl eller något här ifrån wijdh ett lijtet håff woro mördade, dhe der warit att köpa dricka utj Britzie, och uppå nogare inquirerande, iämwäl den 3:die hustruns uthsago, som heelt sargader med lijfwet undankommit, stoor praesumption gaffz uppå adelsmans tienare af b:d håff, hwilken och adelsman hafft fången, men låtit honom lööslippa och undankomma, som och adelsman sig sielf af wägen höllt; Alltså skickade H:r Generalen ett lijtet partie och lätt opbrenna merb:d håff.¹⁶¹

I en annan straffexpedition dödas fyra bönder som rånmördat några köpmän. De övriga tas till fånga och tre av dem avrättas. Den fjärde skonas då ”för det han i manqvement af en bödel, skulle wärckställa execution på dhe andra.”¹⁶²

8.6 Om anseende

Heder och ära var även något centralt för den tidigmoderna människan i allmänhet. Man kan knappast förstå honom utan att en insikt i tidens äreuppfattning. Christopher Collstedts avhandling *Duellanten och rättvisan* undersöker hur rättsuppfattningen om hederssaker såg ut vid tiden, speciellt bland officerare och adelsmän. I de otaliga fall av våldsbrott som rättegångsmaterialet vittnar om, är någon form av ärekränkning ofta den initiala orsaken. Det var av avgörande betydelse att alltid kunna bevara och bevaka sin ära och det var allmänt känt

¹⁵⁹ Rehnskiöld, KKD Bd XII, Lund, 1913, s. 44.

¹⁶⁰ Rehnskiöld, KKD Bd IX, s. 32.

¹⁶¹ Rehnskiöld, KKD Bd IX, s. 46.

¹⁶² Rehnskiöld KKD Bd IX, s. 115ff.

vilka handlingar som medförde ärelöshet. Som initiala kriterier i ärebegreppet ingick att aldrig ljuga, rikta falska anklagelser eller vilseleda sina medmänniskor.¹⁶³

Kekke Stadin beskriver hur troheten mot färdeneslandet var som en dygd, given och inpräntat i krigsmannen av Naturen själv. En sann soldat offrade sitt liv om så behövdes i offerviljans och mannamodets tjänst.¹⁶⁴

Med anseende förstås, enligt Pufendorf, det värde en människa generellt sätt äger i samhället. För att åtnjuta ett gott anseende ska man uppfattas som en människa som andra vill ha att göra med, en som betraktas som hederlig och som lever, tillsammans med andra, enligt naturrättens föreskrifter. Han skiljer härvidlag mellan allmänt och särskilt anseende. Med det första förstås ett ”gott namn och rykte”, d.v.s. en människa med ett hederligt levnadssätt som medmänniskorna vill umgås med. Särskilt anseende tillkommer individer som har en särställning i samhället, något som gör att andra människor visar dem högaktning. Exempelvis personer i en överordnad maktställning. Ett anseende ärver man ofördärvat och man ska anses vara en rättskaffens man tills man bevisligen utsätter någon annan för illvilliga eller skändliga handlingar.¹⁶⁵

Givmildhet var ett tecken på ett sådant anseende. Givmildhet var en kristen, furstlig och allmänt högt skattad dygd samt något av ett adligt igenkänningstecken. Givmildhet och ointresse för det pekuniära var vad som skiljde adelsmannen från köpmannen. Att betrakta givmildhet som en dygd, och kanske ett av fromhetens främsta igenkänningstecken, är ett gammalt ideal och naturrätten anammade både antik moral och kristen skolastik. Pufendorfs syn på detta är att

Det innebär en högre grad av humanitet att som ett uttryck för enastående välvilja skänka bort någonting gratis, om gåvan förutsätter utgifter eller betydande ansträngningar för att hjälpa en nödställd eller göra något som är denne till utomordentlig nytta. Det är särskilt sådana handlingar som motiverar beteckningen ”välgärningar.”¹⁶⁶

---

¹⁶³ Christoffer Collstedts, *Duellanten och rättvisan. Synen på manlighet i stormaktsväldets slutskede*, Lund, 2008, s. 84f.

¹⁶⁴ Kekke Stadin, *Stånd och genus i stormaktstidens Sverige*, Lund, 2004, s. 142.

¹⁶⁵ Pufendorf, [II.14.1 och [II.14.14].

¹⁶⁶ Pufendorf, [II.8.5].

Under de mycket marginella förhållandena i fångenskapen uppehåller Lewenhaupt sig vid ett flertal tillfällen om synen på givmildhet och dess motsats. När generalitetet konfronteras med manskapens hårda förhållanden, ombeds den med donationer göra vad den kan för att mildra svårigheterna. Carl Piper är beredd att ställa upp, även om han framhåller att det kan bli svårt ”Gud weet huru man skall bära sig åt, omiöjligt är, att iag allena kan draga hela lasten, och hielpa alla. Jag will gärna negociera så stoor summa som iag, giören nu det andre något med”¹⁶⁷ Rhenskiöld, däremot, är mindre benägen härför och försöker smita undan men efter viss medling går han ändå med på att betala 2000 riksdaler ur egen ficka ”ehuruwäl han intet hade något att tillgå uti landet, hwar med det kunde betalas”¹⁶⁸ Creutz berömmar dock Pipers storsinnet ”nog har Greff Piper giordt sitt till, man kan sannerligen intet mera af honom praetendera, [...]”¹⁶⁹ Vidare beskriver Lewenhaupt hur

Man will och begiära, att de nedrigaste officerarna, [...] men af den credit och förmögenhet äro, att de sielfwa dess utan kunna förskaffa sig deras underhåld icke heller lära willia sökia deruthinnan blifwa delachtige; då den ringa summan som man kan komma till wäga att uphandla desto mer kan förslå till de alldeles medellösas underhåld.¹⁷⁰

I det öfriga är samptl. HH:r Generalernes och Öfwerstarnes ödmjuka böön till [...] Greff Piper, att om någre penningar att upnegotiera wore, [...] hälst som folcket stundeligen blifwa bortskickade och dess utan stoor nöd lida, så att dagel:n en stor del af hunger döo, och de de gemena sedan till allas Spectacul på gatorna obegräfne blifwa uthförde; hwarföre deras hielp och understöd så mycket forderligare requireras.¹⁷¹

Pufendorf öppnar dock för att välgärningar inte får överskrida en människas resurser.¹⁷² Pipers och Lewenhaupts berättelser anses i mycket vara noga samordnade. De redogör för varandras repliker och beteenden och skildringarna stämmer, i stora helheten, helt överens.

Beskrivningen av sättet på vilket Piper agerar kan alltså vara ett slags tillrättatlagd försvar av honom, signerat Lewenhaupt.

I Creutz relation beskrivs hur det ligger spänning i luften inom fångkonsortiet i Moskva och hur det uppstår osämja inom den svenska ledningen, speciellt mellan Piper och Rehnskiöld. Diskussionerna gäller bl.a. orsaken till nederlaget vid Poltava och därmed ansvaret för

---

¹⁶⁷ Lewenhaupt, s. 296.

¹⁶⁸ Lewenhaupt, s. 296.

¹⁶⁹ Lewenhaupt, s. 299.

¹⁷⁰ Lewenhaupt, s. 306.

¹⁷¹ Lewenhaupt, s. 308.

¹⁷² Pufendorf, [I.8.5].

katastrofen. Lewenhaupt skriver hur ”kommo desse bägge herrar att stöta sig med hårde ord, dem dock Feltmarschalken utan orsak första lägenhet tillgaf med en sådan expression som woro för skamlös att föra till pennan, sådane män emellan.”¹⁷³ ”[T]y theras hemliga och innerliga owänskap kundet intet wara mindre för mig fördåld än för hela armeen och alle the som deras namn kände.” Lewenhaupt vill inte välja sida i konflikten ”allenast beflita mig om troget och wäl at giöra min allernådigaste Konungs tjenst, uti thet som mig anbefalt wore, och till at gifwa them å bägge sidor then respect och tjenst ärteende, som iag them skyldiga war.” Lewenhaupt skulle kunna utnyttja situationen för sin egen vinnings skull ”men hade iag effter hofmaner och ähregirurge utsichter, der det gemenligen heter, divide et impera, warit lättfärdig nog att sättia them än bättre i hår i hoop, så felades intet lägenheter der till[...].”¹⁷⁴

Några dagar senare sluter alla fred på Pipers initiativ, (”blefne wänner”, ”umgåts, som de aldrig warit owänner.”).¹⁷⁵ Rehnskiöld betonar ”att någon oenighet mellan Gref Piper och mig skall wara orsaken till det allmänna bästas befrämjande, [...]”¹⁷⁶ Creutz är noga med att understryka det faktum att Piper godtagit Rehnskiölds ursäkt, för detta var något viktigt för samtiden ”Ty den som inte vill nöja sig med gottgörelse och ånger utan bestämmer sig för att utkräva hämnd, han gör inget annat än tillfredsställer sin egen bitterhet och bryter därtill alldeles i onödan freden mellan människor.”¹⁷⁷

Om vikten av ödmjukhet och enkelhet skriver Pufendorf

För övrigt har ett verkligt ädelmod alltid till följeslagare ett slags uppriktig ödmjukhet, som kommer till uttryck i vår egen natur och de felsteg, som vi en gång varit i stånd att göra oss skyldiga till eller i framtiden kan komma att göra oss skyldiga till, felsteg som inte behöver vara mindre än de, som andra kan låta komma sig till last. Ett sådant synsätt leder till att vi inte förhäver oss på någon annans bekostnad utan i stället besinnar, att andra har samma fria vilja som vi och kan använda den lika väl som vi.¹⁷⁸

Och Lewenhaupt närmast identiskt

Kanske och at mitt enfalldiga, slätt fram och stilla maner till att lefwa, och at iag mycket litet wärck af mig sielf gjorde mig på något sätt att producera, kunde hafwa hulptit ther till, effter iag aldrig trachterade hwarcken med ord eller giärningar till att passerar för någon eisenfresser (som Tysken säijer) wäl wetandes at sådant folck när thet intet påtränger uthi fåfänge ord så mycket wijshet, försichtigthet och tapperhet så

¹⁷³ Lewenhaupt, s. 382.

¹⁷⁴ Lewenhaupt, s. 132.

¹⁷⁵ Lewenhaupt, s. 359 och 298.

¹⁷⁶ Lewenhaupt, s. 298

¹⁷⁷ Pufendorf, [I.6.13].

¹⁷⁸ Pufendorf, [I.7.5.].

öfwerflödigt uthgjuta, at när det till sielfwa saken och ther thet nödigt är, kommer, kunna the intet mera theraf för sig qwarbehållit hafwa: ty iag hafwer igenom förfarenheten sedt att när thet till någon action är kommit, hafwa the största prålare och the som alltid thet bästa munlädret utan thess hafwa hafft, alltid warit the slättaste.¹⁷⁹

Vid ett tillfälle får Rehnskiöld en ring av en österrikisk ambassadör, en ring som tillhört kejsaren själv, som ges som gåva till Rehnskiöld ”från en Soldatt till en braf Soldatt”. Rehnskiöld tar emot ringen, allt annat skulle vara oartigt ”måste jagh enteligen then moth taga, ock är gladh att praesenten ej öfwerstijger 2000 Rdhr wärdhe, elliest jagh den dock ej moth tagett, aller underdhånigst bediandess Ederess Majj:tt sådant ej onådigt optaga wille.¹⁸⁰ Det är uppenbart att Rehnskiöld är orolig för att anses ha dubbla lojaliteter och att detta ska föranleda att hans anseende naggas i kanten.

8.7 Om äkta makars plikter

Pufendorf ägnar ett kapitel åt vad han anser ska begäras av ett äkta par. Äktenskapet är en institution för ett socialt liv som därtill är ägnad att trygga människosläktets fortlevnad under angenäma former, en förutsättning för ett anständigt och välordnat samhälle. Han anser det vara en skyldighet för den enskilde individen att ingå äktenskap. Förutsättningarna härför bestäms naturligtvis av lämplig ålder och fragilitet, men också av ”en passande ställning och resurser nog för att försörja hustru och den väntande barnaskaran. Mannen måste därtill vara skickad till rollen som familjeöverhuvud.”¹⁸¹

Brevväxlingen mellan Magnus Stenbock och Eva Oxenstierna ger uttryck för en djup innerlighet dem emellan, vilket naturligtvis delvis kan förklaras av tidens sätt att uttrycka sig.

Förutom fundamentala plikter som att älska och hedra varandra, att hålla ihop i nöd och lust så förväntas de också lämna varandra stöd om endera drabbas av olycka. Hustruns brev till honom under hans sista tid i fångenskap ger uttryck för ett sådant stöd. Hon berättar för honom om en insamling bland Malmös borgare för att finansiera en lösensumma

Så snart dij finge höratt i Malmö så träde dij förnämsta bårgare tillhopa och bad apetekaren skrifwa migh att dij strax wille sciuta tillhopa 6000 rixdaler till att rensionera min ängell mädh och iag lått mykett taka däm [...] så iagh håpas mädh guds hielp att dij snart blij betalt och på trensportsskeppena arbetas mädh all magt

¹⁷⁹ Lewenhaupt, s. 18.

¹⁸⁰ Rehnskiöld, KKD Bd IX, s. 103.

¹⁸¹ Pufendorf, [II.2.3].

att få däm ihop och färdiga den aldra högsta guden låtte alt gå wäll och unne migh snartt dän lykan att få hem min ängel för cristi skull.¹⁸²

Pufendorf talar om vikten av utbildning och Stenbock skriver om sina barn ”dätt hugnar mig högeligen att höra dem så wäll arta sig och bör jag eij tvifla att een så ädell mor ju lærer söka att gifva dem een sådan education som de böra hafva.”¹⁸³

8.8 Om medborgarnas plikter

Det ankommer på en befälhavare att sörja för sina soldater så att

de skall uthärda krigstjänstens vedermödor, se till att den militära disciplinen inte har några skavanker, undvika att av obetänksamhet offra soldaterna att slaktas av fienden, göra allt det som på dem ankommer för att manskapet skall erhålla proviant och lön och inte stoppa någonting därav i egen ficka, hos soldaterna uppamma lojalitet mot staten och aldrig söka deras stöd för att motarbeta staten.¹⁸⁴

Denna syn på soldater kan tyckas självklar men vid tiden var den inte helt rådande. Det förekom ett gigantiskt gap mellan de högre officerarna och de gemena, inte minst i de utländska arméerna, där de högre officerarna ofta hade mer gemensamt med fiendesidans officerare än med sina egna mannar. Passager om sådan omsorg förkommer i källorna som t.ex.: ”folket ska jag låta conservera bäst jag någon sin kan och skall dem på intett låtha felas [...]”.¹⁸⁵

Även de sjuka och svaga kan räkna med hjälp

Ederess Kongl: Maj:tt måste jagh herjempte uthi underdhånigheett berätta, huru som widh alla Regementer fingess en dhell odugligh manskap så af blessurer, brecklighett ock ålderdohm, som eij för moor giöra någon tienst uthan ähro för fortbringandhe ock underhållandhe skull beswärlige, underdhånigst föreslåendess om icke slicke kundhe här ifrån dimittires, effter ännu lägenhett är, att bringa them säcker öfwer grentzen.¹⁸⁶

”[D]ock skall jagh inthe låta min omsorg spara att skaffa alla ersinneliga medell till Regementernas conservation.”¹⁸⁷

---

¹⁸² Stenbock, (1914), s. 176.

¹⁸³ Stenbock, (1914), s. 14.

¹⁸⁴ Pufendorf, [II.18.11].

¹⁸⁵ Stenbock, KKD Bd XII, s. 200.

¹⁸⁶ Rehnskiöld, KKD Bd XI, s. 35.

¹⁸⁷ Rehnskiöld, KKD Bd IX, s. 85.

Rehnskiöld låter trupperna ta en längre vila ”hwarförre jagh till een sådan hastigh march ej resolvera kunde insynnerheett ther jagh så nyligen wåre af en lång march fatigerat [...]”.¹⁸⁸

9. Avslutande diskussion

Min initialt uppställda hypotes, att naturrätten har påverkat och på samma sätt som hos Falkenberg, kan utläsas som en del i en allmän diskurs i en bredare militär kontext, kan inte bekräftas. Inslag finns, men en övertygande bild går inte att skapa. Men här vill jag argumentera för att det beror på de övriga källornas karaktär av korrespondens av officiell karaktär eller som ordinära krigsdagböcker. I Rehnskiölds och Stenbocks dagböcker och brev är ögat och pennan militärens – inte filosofens. Men i Lewenhaupts fall vill jag argumentera för dess betydelse. Lewenhaupts agerande går att passa in i ett rättsligt tänkande som har sin yttersta grund i religiösa motiv och ett kristet rättspatos, men som också var påverkad av en mer allmän, och vid tiden ledande, rättsuppfattning. Det kan ha funnits en betydande uppfattning i samtiden om att hans handlande varit rätt och riktigt och det är den förståelsen han vädjar till.

Hans berättelse är en subjektiv försvarsskrift, som syftar till att få folk att tro på hans version, hur han ville att folk skulle uppfatta det historiska skeendet. Där bär han själv inte något ansvar utan vältrar över detta på andra. Men *sättet* han gör det på, *hur* han beskriver skeenden tyder på underförstådda hänvisningar. Många av hans framställningar kan alltså förklaras mot bakgrund av samtida informella rättsprinciper. Sättet på vilket han argumenterar, hur han beskriver händelser och hur han beskriver sin egen roll, är mer genomtänkt än vad man först är benägen att tro. Som en mycket lärd man är hans berättelse tydligt förankrad i en samtida rättslig diskurs. Ett exempel på det utgör det sätt på vilket han söker stöd för att kapitulera i den hopplösa situation som han oförskyllt hamnat i.¹⁸⁹

Hans betoning av att avtal ska hållas och på vikten av givmildhet, stämmer väl överens med Pufendorfs uppfattning. Vidare fäster han ett stort avseende vid människans natur och en stark tilltro till henne som förnuftsvarelse. Även om Lewenhaupts åberopanden skulle vara en

---

¹⁸⁸ Rehnskiöld, KKD Bd IX, s. 27.

¹⁸⁹ I fångenskap översatte Lewenhaupt en bönebok, *Evangelii-Sedo lära*, från engelska till svenska. I den reflekterar han över kristendomens överlägsenhet som tröst för dem som plågas i själen likt han själv. Han kan mycket väl ha börjat arbeta med den samtidigt som han skrev sin berättelse då en del skrivningar är identiska. Sedeläran är en ganska enkel och lättfattlig översikt av hur de kristna dygderna påverkar en troende.

läpparnas bekännelse, så kan även det hycklande bruket av etiska argument förutsättas ha en anknytning till sådana.

Om hans berättelse nu är tänkt som en försvarsskrift inför kungen kan man undra om han missbedömde honom så, att han skulle tro att en omröstning inom armén skulle falla i god jord hos denne. Naturligtvis var läget runt 1710 mycket motsägelsefullt och osäkert då ingen säkert visste kungens ställning och förehavanden. Lewenhaupt kan även ha haft andra personer i tankarna, personer i grupperingarna kring Ulrika Eleonora och den holsteinska hertigen. Men kanske är det även så att Lewenhaupt härmed talar till ett rättstänkande som omgivningen inte utan vidare kunde avfärda.

Det är frapperande vilken grundlig och hög utbildning de svenska fältherrarna hade, men detta var inget krav för en militär karriär.¹⁹⁰ Snarare ska generalernas utbildning ses mot deras bakgrund som adelsmän, där just bildning varit ett tidlöst krav. Under Karl XI fick det en mer konkret betydelse då tjänster inte längre ärvdes utan adeln fick konkurrera med ofrälse om tjänster på lika villkor. Någon särskild samtida diskurs kring officersideal har jag därför svårt att förankra min hypotes emot. Däremot kan man tolka Lewenhaupts berättelse mot bakgrund av hans identitet som adelsman. Englund har forskat i 1600-talsadelns världsbild i *Det hotade huset*. Den stora nyadlingen som ägde rum under senare hälften av 1600-talet medförde att en stor grupp började framföra krav på tjänster utifrån egna meriter och kompetens snarare än förfuskad stamtavla och tvivelaktig bördsrätt. Någon tillbakagång för lärdomsidealet syns aldrig ha ägt rum, både hög – och lågadel bekände sig till den och bildning fortsatte att vara en central komponent i den grund av förfining och dygd som adeln så gärna ville bygga sitt hus på. Det syns även som om naturrätten legitimerade karriäristen då det snarare blev mer

---

¹⁹⁰ Göran Göransson spekulerar i att den karolinska arméns betoning på offensivlusta även kom att prägla det eftersträvansvärda officersidealet. Karolinska stridsmetodiken var egentligen ganska osofistikerad. Bortsett från att officerare behövde behärska flera, i och för sig ganska komplicerade kommandon, hade de inte mer än att leda inbrytningar med blanka vapen. Officerare ned på kompanivå förväntades inte behöva ta några initiativ härutöver. Resultatet var att t.ex. en majors uppgift egentligen endast var att uppvisa ett exemplariskt mod. Det fanns egentligen heller inga krav eller förväntningar på förmåga att ta initiativ eller uppvisande av taktiska kunskaper. Detta kan ha fått implikationen att det inte var de dugligaste som avancerade till högre chefsposter utan, i princip, de som lyckats överleva längst. I Göranssons källmaterial märks en skillnad i officersidealen mellan Gustaf Adolf och Karl XII i det att försiktighet, vaksamhet och omdömesfullt mod försvinner som positiva omdömen och eftermälen om officeren. Djarvhet och framåtanda är det tydligast uppskattade idealen, vilket är helt i linje med sättet på vilket man stred. Göransson går så långt att han ser den bristande rekognoseringen inför Poltava som ett bevis på hur försiktigheten försvunnit som ideal ur den militära mentala föreställningsvärlden. Göransson, s.141f.

fint och hedersamt att kämpa sig fram till en titel än att bara ärva den. Pufendorfs uppfattning om alla människors naturliga jämlikhet spelade, enligt Englund, också in här.¹⁹¹

Man ser i Lewenhaupt ett konkret exempel på hur naturrätten inte bara var en uppsättning abstrakta krav på individen, utan en verklig lag som baserades på mänskligt liv och som var underkastat historiska förändringar. En stats enda legitima intresse var inte bara vad som korresponderade till dess egna lagar. Man kan i berättelsen skönja hur vägen ligger utstakad för en ny tid, humanismens, med dess friare tankegods som återigen skulle reformera den svenska rätten. Om man accepterar detta perspektiv öppnar det för intressanta infallsvinklar vid fortsatta studier kring den karolinska epokens mentalitet.

10. Sammanfattning

Den här studien har provat huruvida naturrätten går att utläsa i den rättsuppfattningen bland höga officerare runt 1700. Min hypotes har varit att det existerade uttryck för andra normer och värderingar än de idag allmänt vedertagna i tidens militära kultur. Studien har även avsett att pröva hur sådana avvikelser manifesterade och hur de kan förklaras.

För att tydliggöra hur mentalitet kommer till uttryck i texterna valde jag att jämföra de samtida texterna med relevant juridisk litteratur, alltså en kvalitativ textanalys. Jag ville frilägga den naturrättsliga filosofin genom att synliggöra de argument och värderingar som finns härför.

Studien undersökte sju texter från tiden. Resultatet av undersökningen varierar, beroende på olika faktorer, men jag vill argumentera för att naturrätten hade en betydelse även bland karolinska officerare. Något som öppnar för intressanta perspektiv vid fortsatta studier av epoken.

---

¹⁹¹ Peter Englund, *Det hotade huset*, Stockholm, 1989, s.156, 172 och 177.

Tryckta källor

Agrell, Sven, *Sven Agrells dagbok*, Stockholm, 1988.

Lewenhaupt, Adam Ludwig, *Adam Ludwig Lewenhaupts berättelse*, Stockholm, 1987.

Lewenhaupt, Adam Ludwig, *Evangelii sedo-lära*, Stockholm, 1720.

Petré, Robert, *Robert Petrés dagbok under kriget ifrån år 1702 till slaget vid Pultava*, Lund, 1901.

Rehnskiöld, Carl Gustaf, [utg. A. Quennerstedt], ”Generalen friherre Carl Gustaf Rehnskölds anteckningar och dagböcker 1701-1702; 22 dec 1702-19 okt 1704; 28 juli 1705-13 aug 1706”, i *Karolinska krigares dagböcker jämte andra samtida skrifter*, Bd IX, Lund, 1913.

Rehnskiöld, Carl Gustaf, [utg. A. Quennerstedt], ”Bref och skrivelser från C.G. Rehnsköld till konung Carl XII 1703-1707, 1715”, i *Karolinska krigares dagböcker jämte andra samtida skrifter*, Bd XI, Lund, 1916.

Roberts, Michael, *Sverige som stormakt*, Stockholm, 1980.

Sjöberg, Maria, Inledning, i *Sammanflätat. Civilt och militärt i det tidigmoderna Sverige*,
Sjöberg, Maria (red.), Uppsala, 2009.

Stenbock, Magnus, [utg. C.M Stenbock], *Magnus Stenbock och Eva Oxenstierna: en brevväxling, Senare delen*, Stockholm, 1913.

Stenbock, Magnus, [utg. A. Quennerstedt], ”Journal öfver expeditionen 1702-1703 af generalmajoren, grefve Magnus Stenbock”, i *Karolinska krigares dagböcker jämte andra samtida skrifter*, Bd XII, Lund, 1918.

Stenbock, Magnus, [utg. A. Quennerstedt], ”Bref och skrivelser till Carl XII från Magnus Stenbock 1702-1705”, i *Karolinska krigares dagböcker jämte andra samtida skrifter*, Bd XII, Lund, 1918.

Litteratur

Anners, Erik, *Den karolinska militärstraffrätten och Peter den stores krigsartiklar*, Uppsala, 1961.

Artéus, Gunnar, *Svensk fältherrekonst*, Stockholm, 2005.

Bjälkeborn, Niclas, *Brottsligheten vid Garnisonsregementet i Narva 1695-1697*, Karolinska Förbundets Årsbok, 2005.

Collstedt, Christoffer, *Duellanten och rättvisan. Synen på manlighet i stormaktsväldets slutskede*, Lund, 2008.

Collstedt, Christopher, Generalauditör Croneborg och våldets historia. Den militärrättsliga bedömningen av våld under 1600-talet, i Sjöberg, Maria, *Sammanflätat. Civilt och militärt i det tidigmoderna Sverige*, Uppsala, 2009.

Elias, Norbert, *Sedernas historia*, Stockholm, 1989.

Englund, Peter, *Det hotade huset*, Stockholm, 1989.

Englund, Peter, *Minnet av Poltava. Ögonvittnesskildringar från Karl XII:s ryska fälttåg*, Stockholm 1998.

Englund, Peter, *Poltava. Berättelsen om en armés undergång*, Stockholm, 1988.

Eriksson, Ingvar, *Karolinen Magnus Stenbock*, Malmö, 2007.

Flodén, Axel, *Kontribution och revision under Stora Nordiska Kriget*, Karolinska Förbundets Årsbok 1962.

Glete, Jan, *War and the state in early modern Europe. Spain, the Dutch republic and Sweden as Fiscal-Military States, 1500-1660*, London, 2002.

Grotius, Hugo, Neff, Stephen C. (red.), *On the Law of War and Peace*, Cambridge, 2012.

Göransson, Göran, *Virtus Militaris. Officersideal i Sverige 1560-1718*, Lund, 1990.

Hammar, AnnaSara, *Att fäkta som en ärlig man. Utredningarna kring sjöstriderna 1676*, Karolinska Förbundets Årsbok 2012.

Hellerstedt, Andreas, *Ödets teater. Ödesföreställningar i Sverige vid 1700-talets början*, Lund, 2009.

Hellner, Jan, *Rättsteori. En introduktion*, Stockholm, 1988.

Inger, Göran, *Svensk rättshistoria*, Malmö, 1997.

Jarrick, Arne, *Odygd och vanära – folk och brott i gamla Stockholm*, Stockholm, 2002.

Jägerskiöld, Stig, *Ett folkrättsbrott och dess bedömning*, Karolinska Förbundets Årsbok 1962.

von Konow, Jan, *Karolinen Rehnskiöld*, Karlskrona, 2001.

Lantz, Göran, *Krig som bestraffning*, Rättshistoriska Studier Band 12, Lund, 1982.

Lewenhaupt, Adam Ludwig, *Adam Ludwig Lewenhaupts berättelse*, Stockholm.

Lindeberg, Bo, *The Dokctrine of Natural Law in 17th Century Sweden*, Rättshistoriska studier Band 12, Lund, 1982.

Lindström, Dag & Simonson, Örjan, *Fru Justitia i statlig tjänst? ur Dahlgren, Stellan, Florén, Anders & Karlsson, Åsa (red.) Makt & vardag. Hur man styrde, levde och tänkte under svensk stormaktstid*, Stockholm, 1993.

Lyth, Einar & Konovaltjuk, Pavel, *Vägen till Poltava. Slaget vid Lesnaja 1708*, Borgå, 2009.

Lyth, Joachim, *Joachim Mathiae Lyths dagbok*, Stockholm, 1986

Mautner, Thomas, *Pufendorf and 18th Century Scottish Philosophy*, Rättshistoriska Studier Band 12, Lund, 1982.

Modéer, Kjell Åke, Vad är rättskultur? Om vår tids historiska skolstrid vid juridiska fakulteten, i Andersson, Lars M, Jansdotter, Anna, Persson, Bodil E.B och Tornbjær, Charlotte (red.) *Rätten. En festskrift till Bengt Ankarloo*, Lund, 2000.

Nihlén, Lars, *On the Use of Natural Law. Samuel von Pufendorf as Royal Swedish State Historian*, Rättshistoriska Studier Band 12, Lund, 1982.

Olsson, Henrik A., *Laguppfattningen i Sverige under 1600 – och det tidiga 1700-talet*. Karolinska Förbundets Årsbok 1968.

Olsson, Henrik A., *Karl XI och lagen. Några synpunkter mot bakgrunden av 1693 års s.k. suveränitetsförklaring*. Karolinska Förbundets Årsbok 1969.

Perlestam, Magnus, *Lydnad i karolinernas tid*, Lund, 2008.

Perlestam, Magnus, "fienden hade dock intet det hiertat att attackera mig" Den karolinske krigarens syn på ett modigt beteende, i *Män och manligheter från vikingar till Kalle Anka*, Welinder, S. (red), Stockholm, 2003.

Pufendorf, Samuel, *Om de mänskliga och medborgerliga plikterna enligt naturretten i två böcker*, Lund, 2001.

Sjöström, Oskar, *Fraustadt 1706. Ett fält färgat rött*, Lund, 2009.

Stadin, Kekke, *Stånd och genus i stormaktstidens Sverige*, Lund, 2004.

Strömberg, Tore, *Rättsfilosofins historia i huvuddrag*, Lund, 1989.

Strahl, Ivar, *Makt och rätt. Rättsidéns gång genom historien – från Babylonien till FN*, Uppsala, 1991.

Tamm, Ditlev, *Romersk rätt och europeisk rättsutveckling*, Stockholm, 1993.

Wacks, Raymond, *Understanding Jurisprudence. An introduction to Legal Theory*, Oxford, 2009.

Wedberg, Birger, *Karl XII på justitietronen*, Stockholm, 1944.

Åberg, Alf & Göransson, Göte, *Karoliner*, Höganäs 1976.

Österberg, Eva, *Folkförr. Historiska essäer*, Lund, 1995.

Bilaga**Ordlista**

aestimera uppskatta

accord villkor

antidote motgift

commandoet befälet

concludera avgöra, dra slutsatsen

consternation förvirring

decontenancerade besvärade

divide et impera söndra och härska

disavantageux ofördelaktig

equipage bagage

faktisk villfarelse felaktig tro om faktiska omständigheter

fatigerat uttröttad

kontribution skatt, pålagor

manqvera försumma

objektiva överskott när straffbarhetsgraden bestäms av en inträdd skadlig effekt, trots att denna effekt inte omfattas av gärningsmannens uppsåt eller ens beror på oaktsamhet från hans sida

obligerer tvinga

particulier särskild

praetendera begära

precieust värdefullt

relation berättelse

rättsvillfarelse felaktig uppfattning som består i eller beror på villfarelse om rättsreglersinnehåll eller om gällande rätt

salvera rädda

transiatt cum ceteris allesammans, tillsammans med de övriga